SCHEEMDA

gemeentebeschrijving
regio Oldambt/Westerwolde

Monumenten Inventarisatie Project provincie Groningen

colofon

uitgever : Provincie Groningen

samenstelling : P. Harkema
M.H. Panman

eindredactie
en lay-out : L. Hacquebord

INLEIDING

De gemeentebeschrijving van Scheemda is ontstaan in het kader van het Monumenten Inventarisatie Project (MIP). Dit project is geïnitieerd door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en uitgevoerd door de provincies. Het heeft als doel een globaal overzicht te geven van de stedebouw en bouwkunst uit de periode 1850-1940. De inventarisatie is per provincie, gebiedsgewijs aangepakt. Voor de provincie Groningen waren dat de volgende gebieden: het Hogeland (inclusief de gemeente Slochteren), het Westerkwartier, het Oldambt, de Veenkoloniën en het Gorecht.

Om greep te krijgen op het inventarisatiegebied is de volgende methodiek ontwikkeld:
1 er is een regiobeschrijving gemaakt van elk van de hierboven genoemde gebieden, die een algemeen kader biedt voor de uitgevoerde inventarisaties;
2 in samenhang daarmee is per gemeente een gemeentebeschrijving opgesteld, die nader ingaat op de ontwikkelingen in die gemeente;
3 verder zijn door middel van veldwerk structuren en objecten uit de betreffende periode geïnventariseerd. De inventarisatie heeft tevens als toetsing gediend van de regio- en gemeentebeschrijving.

In de gemeentebeschrijving van Scheemda wordt in het kort een beeld geschetst van de ontwikkelingsgeschiedenis van de gemeente tot 1940. De volgende aspecten komen hierbij aan de orde:

1 begrenzing en ligging van het gebied
2 ontstaansgeschiedenis
3 grondgebruik
4 infrastructuur
5 nederzettingsstructuur.

Na deze ontwikkelingsschets van de gemeente wordt tenslotte in hoofdstuk 6 doel en methodiek van het stedebouwkundig veldonderzoek en de inventarisatie van de bouwkunst weergegeven.
Door de hele tekst staan steeds tussen haakjes inventarisatienummers vermeld. Hiermee wordt verwezen naar het vijf delen tellende rapport "Registratie cultuurhistorische waardevolle objecten", waarin de resultaten zijn neergelegd van een tussen 1981 en 1990 uitgevoerde inventarisatie van de bouwkunst in het herinrichtingsgebied Oost-Groningen.

Bij de totstandkoming van deze gemeentebeschrijving en de inventarisatie hebben wij van de kant van de gemeente alle mogelijke medewerking ontvangen. Wij willen haar hiervoor hartelijk bedanken.

P. Harkema
M.H. Panman

Inhoudsopgave

GEMEENTEBESCHRIJVING SCHEEMDA

1 Ligging.....1

2 Ontstaansgeschiedenis.....2
2.1 Geologische geschiedenis.....2
2.2 Bewoningsgeschiedenis.....3

3 Grondgebruik.....5
3.1 Agrarisch grondgebruik.....5
3.2 Niet-agrarisch grondgebruik.....6

4 Infrastructuur.....8
4.1 Landwegen.....8
4.2 Waterwegen.....8
4.3 Spoorwegen.....9
4.4 Tramwegen.....9
4.5 Overig vervoer.....10

5 Nederzettingsstructuur.....11
5.1 Algemeen.....11
5.2 Nederzettingsstructuur per dorp.....12
- Scheemda.....12
- Heiligerlee.....15
- Westerlee.....16
- Nieuw-Scheemda.....17
5.3 Verspreide bebouwing.....18

INVENTARISATIERESULTATEN

6 Inventarisatie stedebouw en bouwkunst.....19
6.1 Stedebouwkundig veldonderzoek.....19
6.2 Inventarisatie van de bouwkunst.....20

LITERATUUR.....21

slochteren

nieuwolda

oosterbroek

midwolda

meeden

muntendam

winschoten

veendam

oude pekela

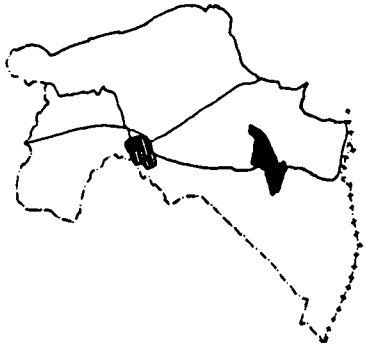

GEMEENTE
SCHEEMDA

2,5 km

GEMEENTEBESCHRIJVING SCHEEMDA

1 Ligging

De gemeente Scheemda is gelegen in het oosten van de provincie Groningen. De begrenzing wordt gevormd door de volgende gemeenten: in het noorden Termunten en Nieuwolda, in het oosten Midwolda en Winschoten, in het zuiden Oude Pekela en in het westen de gemeenten Oosterbroek en Meeden.

Tot de gemeente Scheemda behoren de dorpen Heiligerlee, Nieuw-Scheemda, Scheemda en Westerlee en de gehuchten Scheemdermeer (gedeeltelijk), Scheemderzwaag en 't Waar. Tot 1964 bestond naast het dorp Scheemda ook nog het dorp Eexta, van elkaar gescheiden door het Winschoterdiep. De naam Eexta is niet meer in gebruik, het gehele dorp wordt nu Scheemda genoemd.

Op 1 januari 1990 is de gemeente Scheemda samengevoegd met de gemeenten Nieuwolda en Midwolda onder de naam Scheemda.

Het grondgebied van de gemeente Scheemda beslaat 4666 ha.

2 Ontstaansgeschiedenis

2.1 Geologische geschiedenis

In het gebied waarin de gemeente Scheemda ligt is het reliëf vrijwel uitsluitend bepaald door afzettingen uit het Pleistoceen en het Holoceen.
In de Saale-ijstijd (circa 120.000 jaar voor Chr.) werd het noordelijke deel van Nederland door landijs bedekt. In de eerste vier landijsbedekkingsfasen werd het gehele Dollardgebied door landijs bedekt. In de laatste fase, de vijfde, kende het ijs een stilstandperiode in Oost-Groningen waarbij langs het ijsfront de ondergrond omhoog werd gestuwd tot lage heuvels.
Het Schiereiland van Winschoten, ten oosten van de gemeente Scheemda, is zo'n glaciale heuvel. De heuvels zijn na de stuwing vermoedelijk geheel door het landijs bedekt waardoor de vorm ervan enigszins gestroomlijnd is.
Gedurende het Weichselien, de jongste ijstijd, tot circa 10.000 jaar voor Chr., bereikte het landijs Nederland niet. In de zeer koude perioden kwamen dikke pakketten dekzand tot afzetting. In het Dollardgebied, waartoe de gemeente Scheemda wordt gerekend, komt het dekzand aan de oppervlakte op en rondom de glaciale heuvels, het Schiereiland van Winschoten dus.
Het zuidoostelijk deel van de gemeente Scheemda, o.a Heiligerlee en Westerlee, behoort tot dit hogere dekzandgebied. De oorspronkelijke dekzandmorfologie is door menselijk ingrijpen nogal gewijzigd.

Bij aanvang van het Holoceen, 10.000 jaar voor Chr., werd het klimaat geleidelijk warmer en vochtiger waardoor zeespiegelrijzing optrad en een daarmee gepaard gaande stijging van de grondwaterstanden. Onder deze omstandigheden werd veengroei mogelijk.
De veengroei is waarschijnlijk begonnen aan de randen van het Dollardkleigebied en aan de randen van het Schiereiland Winschoten. Later breidde de veengroei zich uit over de lager gelegen delen van het pleistocene landschap.
In de gemeente Scheemda werd veen gevormd in het zuidelijke gedeelte, aan de rand van het Schiereiland Winschoten. De veengroei heeft in het Oldambt, dat afgeschermd werd door de oeverwallen van de Eems, relatief lang ononderbroken plaats kunnen vinden.
Ongeveer 3000 jaar voor Christus kwam het in het Dollardgebied tot getijde-afzettingen. In de omgeving van Scheemda werden toen mariene sedimenten afgezet in een geulensysteem. In de 15e en 16e eeuw werd Noord-oost-Groningen grotendeels door de zee overstroomd. Hierbij werden twee grote baaien gevormd: de westelijke Dollardboezem (Oldambt) en de oostelijke Dollardboezem (Reiderland). De invloed van de zee reikte tot diep in het land.

De Dollardboezems zijn vervolgens langzamerhand weer dichtgeslibd en ingedijkt. De dijken die hier in de verschillende perioden zijn aangelegd zijn soms nog te herkennen. Het duidelijkst te herkennen is de dijk van 1545 waarop de huidige weg van Nieuw Scheemda naar Nieuwolda is aangelegd.
Het materiaal dat in de Dollardboezems tot afzetting kwam, wordt Dollardklei genoemd. Na de inpoldering hebben op verschillende plaatsen nog dijkdoorbraken en zee-overslagen plaats gevonden.

De gemeente Scheemda ligt in dit gebied van Dollardoverstromingen aan de rand van het Schiereiland van Winschoten. De grondsoorten die hier aan de oppervlakte liggen zijn veen, zand en klei. In het noorden en westen van de gemeente liggen de zware kleigronden, in het oosten de zandgronden van het Schiereiland van Winschoten, in het zuiden de venen die behoren bij de Westerleese Venen.

De hoogteligging in de gemeente Scheemda varieert van -1.4 NAP ten westen van Westerlee tot +4.1 NAP ten zuiden van Westerlee, in de Westerleese Veenen.

De afwatering van het gebied waartoe Scheemda behoort, geschiedde eeuwenlang via een uitgebreid stelsel van riviertjes, waaronder de Fiemel Ee, die uitmondde in de Dollard. De afwatering verslechterde toen de westelijke boezem van de Dollard langzamerhand werd ingedijkt.
Al in 1601 ontstond in dit gebied het Termunten Zijlvest dat zorg droeg voor verbetering van de waterhuishouding. Zo werd o.a. het Termunter Zijldiep gegraven (zie paragraaf 4.2), dat bij Termunten uitmondde in de Eems. In 1863 ging het Termunten Zijlvest op in het waterschap Oldambt.
De verbetering van de waterhuishouding ging ook gepaard met de bouw van kunstwerken zoals watermolens, stoomgemalen en later ook electrische gemalen. Ook verschenen er steeds meer sluizen en bruggen in het landschap.

2.2 Bewoningsgeschiedenis

De bewoningsgeschiedenis van de gemeente Scheemda hangt samen met de geologische geschiedenis van de verschillende deelgebieden.
Het oudste gedeelte van de gemeente is het zuidoostelijk deel. Dit is ontstaan op een uitloper van het Schiereiland van Winschoten. De dorpen Eexta, Scheemda, Heiligerlee en Westerlee behoren tot dit zandgebied.

Heiligerlee is ontstaan vanuit een klooster dat in ca. 1200 is gesticht op een hogere, onvruchtbare plek (=lee). Het was een nonnenklooster van de Norbertijner orde. Het had veel gezag in het Oldambt en had tevens

zeer uitgestrekte bezittingen. In 1642 is het klooster afgebrand. Op de kaart van 1867 staan nog namen die aan dit klooster herinneren zoals Kloosterholt en Kloosterbrug.
Westerlee, ten westen van Heiligerlee, is op dezelfde hogere zandrug gelegen. Vanuit deze zandrug Westerlee-Heiligerlee is pas in de tweede helft van de 19e eeuw naar het zuiden toe het veen, de Westerleese Venen, ontgonnen. Voor deze ontginning werden de volgende sloten aangelegd: de Munnikeveensloot (=huidige ontsluitingsweg), de Eerste en Tweede Veensloot, aansluitend op de Beneden- en Bovenveensloot ten zuiden van Meeden.
De grens met de venen van Oude Pekela werd bepaald bij Kibbelgaarn in de gemeente Meeden (de naam herinnert er nog aan). Op de kaart van 1867 zijn nog de "veensloten" aangegeven. De Eerste Veensloot is nog te herkennen en op de plaats van de Tweede Veensloot ligt nu een weg. Ook aan de westzijde van Scheemda heeft men individueel veen afgegraven. Dit gebied grenst aan de gemeente Oosterbroek.

Het dorp Scheemda heeft een dochterdorp, Nieuw-Scheemda, dat in 1657 zelfstandig geworden is. Door de steeds groter wordende afstand naar de akkers besloot men dit nieuwe dorp te stichten (vgl. Nieuw Beerta vanuit Beerta ontstaan, Nieuwolda vanuit Midwolda ontstaan).

Het noordelijk en westelijk deel van de gemeente Scheemda is ontstaan onder invloed van de Dollardoverstromingen. Hiervoor was hier een veenlandschap op een golvende dekzandondergrond. De oudste dijktracés (Oude Dijksterweg en Hamrikkerweg) waren de aanleiding voor de bewoningsas van Nieuw-Scheemda en de ten zuiden daarvan gelegen bebouwing. Deze tracés vormden de uiterste grens van de Dollardoverstromingen.
In 1545 is de dijk van Nieuw-Scheemda naar 't Waar aangelegd. Lang daarvoor waren er in dit gebied ook al dijken aangelegd maar deze werden steeds weer door het water overspoeld. Een andere dijk, namelijk die van 1597 vormt de verklaring voor het tracé van het Termunterzijldiep dat als afwateringskanaal dwars door dit gebied loopt.
Na 1545 begon men langzamerhand de op het water verloren gronden weer terug te winnen.

Binnen het Schiereiland van Winschoten hebben twee meren bestaan, het Huningameer (nu gemeente Midwolda) en het Scheemdermeer. Dit laatste is een meer binnen het veengebied geweest. In de verkaveling is het niet meer te herkennen. Het vermoeden bestaat dat het meer eens is afgetapt. Bij het meer is het gehucht Scheemdermeer ontstaan.

3 Grondgebruik

3.1 Agrarisch grondgebruik

De gemeente Scheemda wordt tot het Oldambt gerekend, een belangrijk akkerbouwgebied in de provincie Groningen. Reeds voor 1800 zette hier de verschuiving van veeteelt naar akkerbouw in. Deze verschuiving is ook in de gemeente Scheemda te zien, hoewel deze pas later, na 1815, begint door te zetten.

Agrarisch grondgebruik

jaar	% bouw-land	% gras-land	% tuin-bouw	tot. opp. cultuurgrond (ha)
1815	46,9	53,1		4043,41
1833	65,8	32,3	1,9	3933,79
1862*	77,2	22,8		3251,75
1885	73,1	23,9	3,1	4016,38
1930	83,8	8,7	7,5	4182,45

* Hofstee merkt op dat de gegevens van 1862 onvolledig en daarom onbetrouwbaar zijn

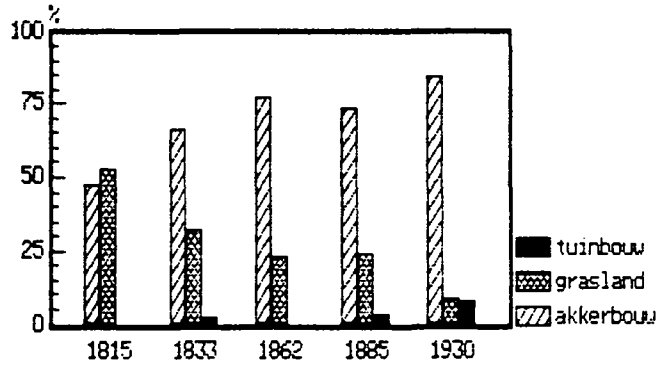

bron: E.W. Hofstee (1985)

Uit de grafiek en de tabel blijkt dat de verschuiving naar de akkerbouw pas na 1815 is doorgezet. De oorzaak ligt hierin dat de verschuiving in het noorden van het Oldambt, dus in de kustgemeenten is ingezet en langzamerhand naar het zuiden toe verschoof.
Uit de tabel blijkt dat pas in 1833 het bouwland het grasland gaat overheersen, namelijk 65,8 % bouwland. Opmerkelijk is dat in de periode 1862-1885 het percentage grasland weer stijgt. De oorzaak kan worden gezocht in de gunstige ontwikkeling in de prijzen van de veehouderijprodukten in de tweede helft van de 19e eeuw. De oppervlakte grasland wordt hierdoor vergroot.
Na 1885 daalt het percentage grasland opnieuw. Deze

ontwikkeling in de richting van de akkerbouw vindt waarschijnlijk zijn oorsprong in het in gebruik nemen van de kunstmest. De vruchtbaarheidsproblemen die misschien een tijd lang de overgang naar de akkerbouw hadden doen stagneren schijnen nu voorgoed te zijn opgelost.

In deze gemeente neemt de tuinbouw een belangrijke plaats in. Door de industriële ontwikkelingen in de tweede helft van de vorige eeuw die leiden tot een verhoogde welvaart, neemt waarschijnlijk de vraag naar tuinbouwprodukten toe.
Door deze toegenomen vraag en doordat de boeren zich steeds meer op één produkt gaan richten, stijgt de oppervlakte tuinbouw gestaag. De produkten worden voor een groot deel in de Woldstreek en de Veenkoloniën afgezet. Ook wordt een groot deel afgezet in de groeiende plaats Winschoten.

Na de bedijking van het gebied is middels een waaiervormige opstrekkende verkaveling dit gebied verkaveld vanuit Scheemda-Eexta. Deze verkaveling wordt wel doorsneden door een aantal structuurlijnen (diepen en dijktracés) maar wordt er in richting nauwelijks door beïnvloed. Nieuw-Scheemda en 't Waar vormen een min of meer zelfstandige waaier of in elk geval een apart segment daaruit. De huidige kern van Nieuw-Scheemda ligt aan de noordoostrand van deze deelwaaier.
De oorspronkelijke waaiervormige structuur is nu niet meer te herkennen. Tegenwoordig wordt bijna de gehele gemeente gevormd door de regelmatige blokverkaveling als gevolg van de grootscheepse ruilverkaveling Meeden-Scheemda. Deze is aangevraagd in 1958 en was gereed in 1975. De ruilverkaveling Nieuw-Scheemda is aangevraagd in 1963 en voltooid in 1986.
Door deze ingrepen is de grote rationele blokverkaveling nog meer benadrukt en is de oorspronkelijke strokenverkaveling bijna geheel verdwenen.

3.2 Niet-agrarisch grondgebruik

De graanbouw in deze in eerste instantie agrarische gemeente leidde tot oprichting van industrieën. Na het oogsten bleven er grote hoeveelheden stro over. In de tweede helft van de 19e eeuw werden strokartonfabrieken opgericht. Van het stro werd dan karton gemaakt.
In het gedeelte van Scheemdermeer dat in de gemeente Midwolda is gelegen, is in 1900 de strokartonfabriek "de Toekomst" opgericht. De werknemers van deze fabriek kwamen voor het grootste deel uit Scheemda. Geleidelijk kwam naast stro ook oud papier als grondstof voor de strokartonfabriek in gebruik. In 1968 is "de Toekomst" gesloten. Het gebouw is sindsdien ernstig in verval geraakt.

Naast de strokartonfabriek speelden ook steenfabrieken een belangrijke rol in de gemeente Scheemda. Klei, die in de omgeving voorhanden was, is voor deze industrie een belangrijke grondstof. Er stonden steenfabrieken in Westerlee, Heiligerlee, twee langs het oude Winschoterdiep, en Scheemderzwaag (staat er nu nog).

4 Infrastructuur

4.1 Landwegen

De oudste verbindingswegen waren gelegen op de van nature hoogste plaatsen op de zandgronden, aan de randen van het kleigebied. De belangrijkste en oudste doorgaande verbinding is de Heirweg geweest die van Groningen via Slochteren, Noord- en Zuidbroek, Muntendam, Meeden, Westerlee, Heiligerlee, Winschoten, Blijham en Wedde naar Bourtange liep.
De overige wegen in het gebied waren van weinig betekenis, ze hadden een regionale of plaatselijke functie. Tussen de dorpjes en gehuchten lagen smalle wegen die dienden voor handel en communicatie. Verder kwam een aantal kerkepaden voor die door het kleigebied liepen (o.a. van Meeden naar Eexta).

In de tweede helft van de vorige eeuw heeft een verbetering van de wegen plaats gevonden. Door de vrij regelmatige aanleg van het grootste deel van het Oldambt en de opstrekkende verkaveling is het wegenpatroon recht en vrij systematisch. Soms heeft de weg een kronkelig verloop, bijvoorbeeld als hij is aangepast aan de natuurlijke situatie (bv. kleirug).

In de gemeente Scheemda waren in 1850 de volgende wegen aanwezig:
- weg Nieuw-Scheemda-'t Waar
- weg Noordbroek- Scheemderzwaag doorlopend naar Scheemda
- weg van Zuidbroek naar Scheemda doorlopend naar Midwolda
- weg van Meeden over Westerlee naar Heiligerlee.

Tussen 1850 en 1900 werden in de noordelijke punt van de gemeente enkele wegen aangelegd. Ook in het zuiden werd van Eexta naar Heiligerlee een weg aangelegd.

Na 1900 nam de dichtheid van de wegen in beperkte mate toe.

4.2 De waterwegen

Het waterlopenpatroon in de Dollardpolders is over het algemeen vrij rechtlijnig. Door de overstromingen en de latere inpolderingen zijn veel van de natuurlijke waterlopen verdwenen. Voor het gehele Oldambt geldt trouwens dat in de loop der tijd vele min of meer natuurlijke waterlopen gekanaliseerd of verdwenen zijn.

In de gemeente Scheemda komen de volgende waterwegen voor:

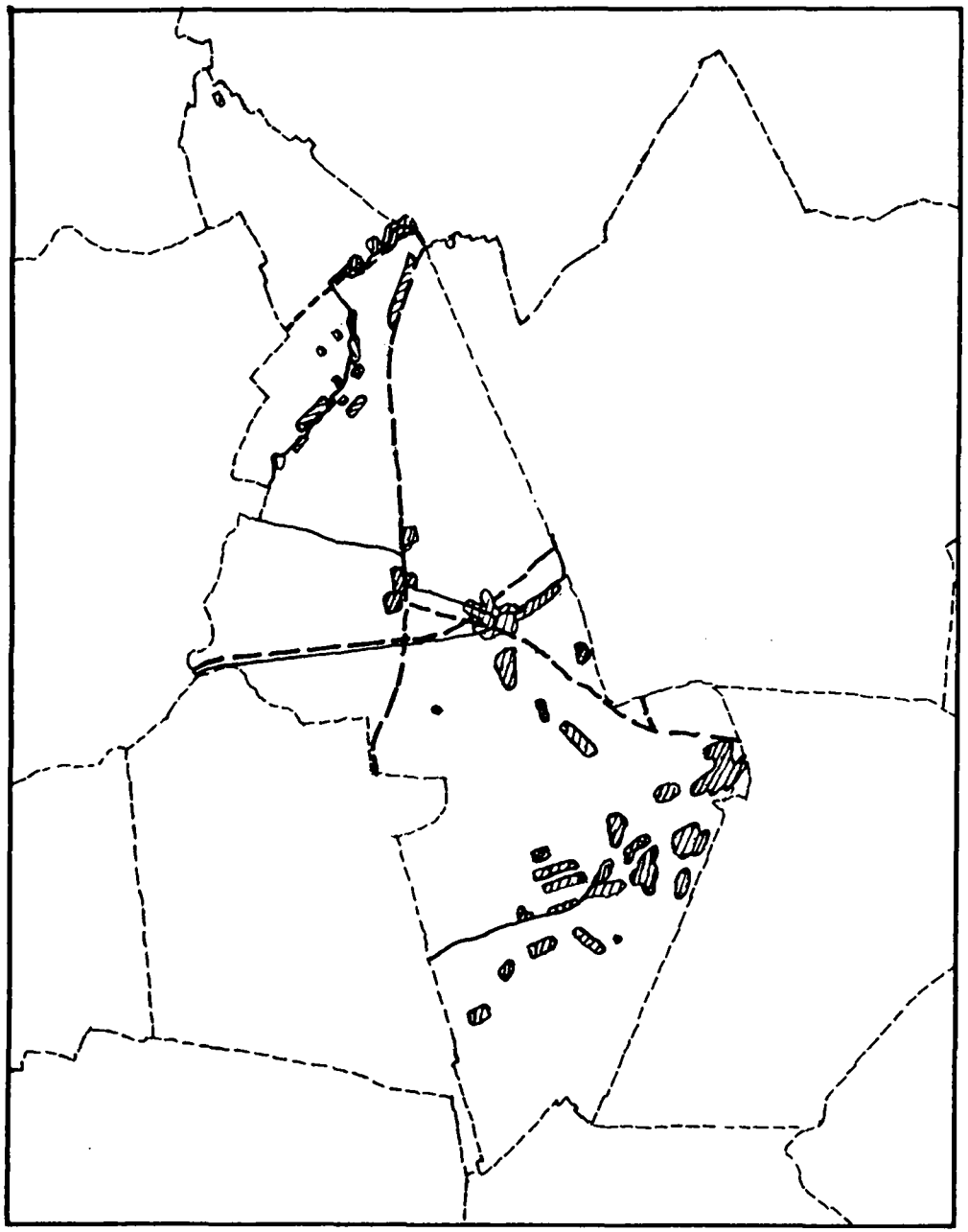

±1850

GEMEENTE

SCHEEMDA

500m

LEGENDA

- gemeentegrens
- waterweg
- verharde landweg
- spoorlijn
- bebouwing

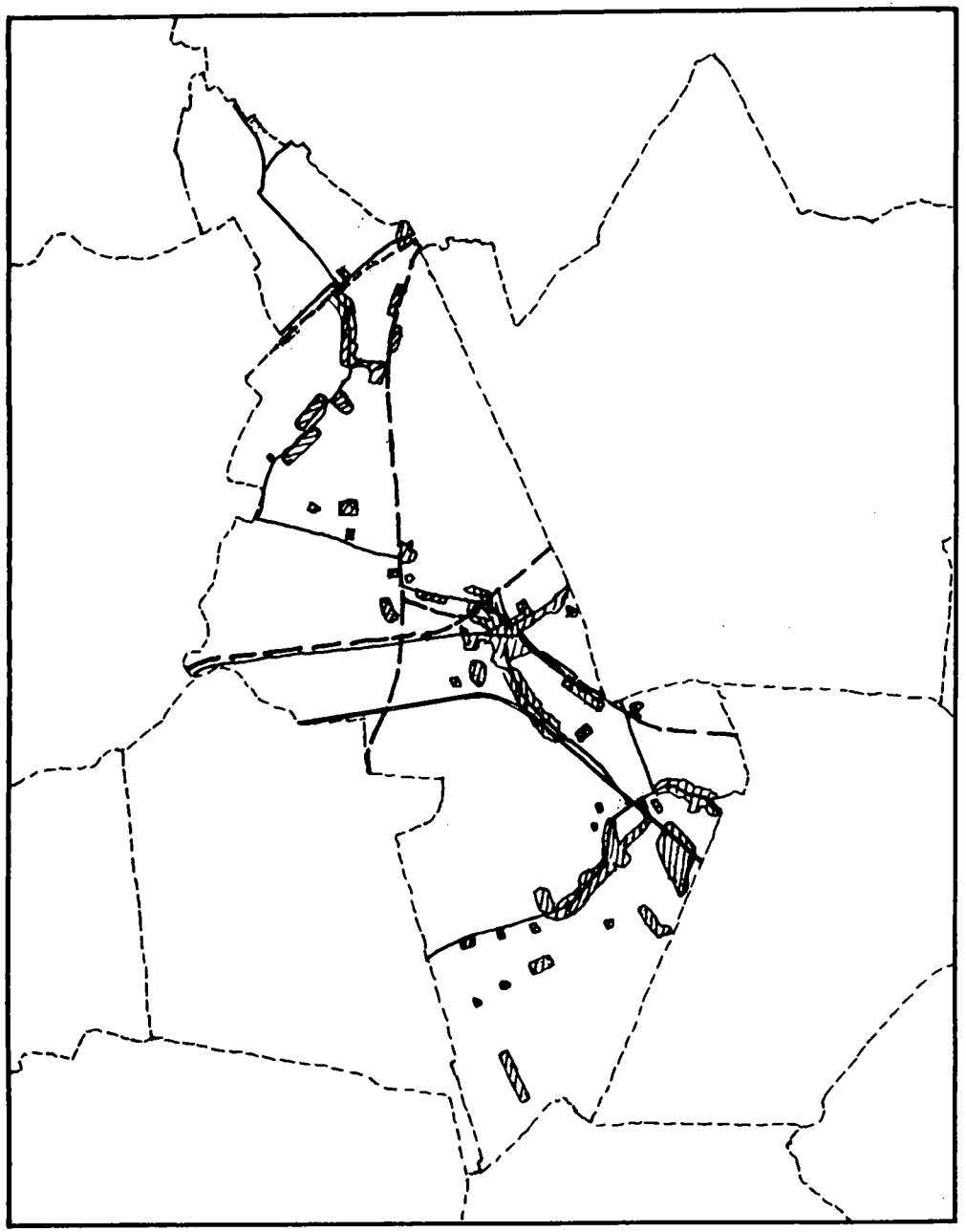

±1900

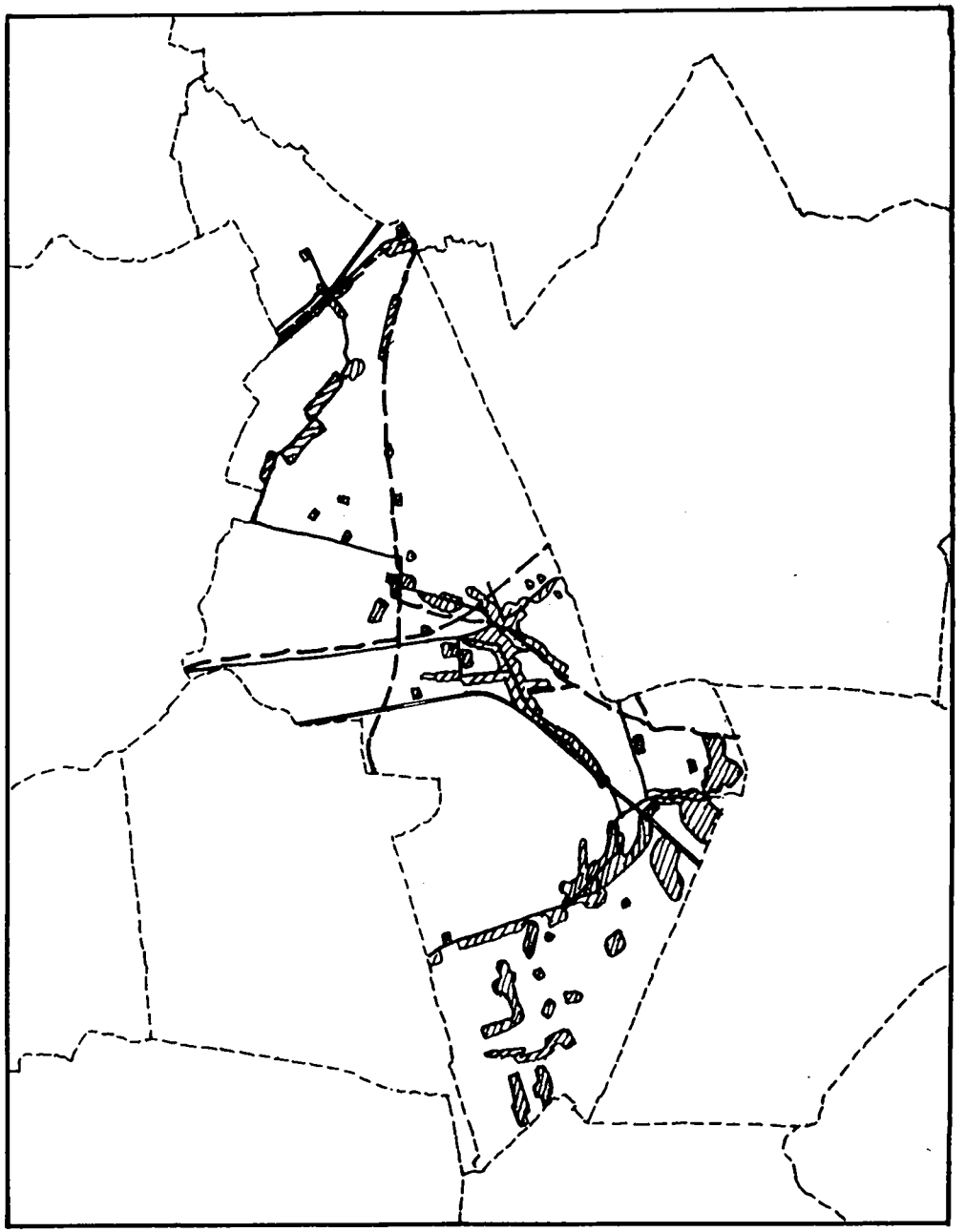

±1940

- Buiten Nieuwediep (o.a gegraven voor verveningen, nu gedeeltelijk gedempt.)
- Opdiep (gegraven ca. 1630 als scheiding tussen Scheemda en Eexta)
- Termunterzijldiep (gegraven 1601)
- Winschoterdiep (gegraven in ongeveer 1640 tot aan Winschoten)

4.3 Spoorwegen

Met de verharde wegen kwam ook het eerste openbaar vervoer.
Op 1 mei 1868 werd het baanvak van de spoorlijn Groningen-Winschoten in gebruik genomen. Al gauw ontstonden plannen om de lijn door te trekken naar Nieuweschans. Vanaf 1 november 1868 was het mogelijk door te reizen naar Nieuweschans.
De spoorlijn van Groningen via Winschoten naar Nieuweschans had ook een halte in Eexta. Daar stond een SS-station met de naam Scheemda, er tegenover lag een stationskoffiehuis.
In de noordpunt van de gemeente heeft vanaf 1908 de N.O.L.S.-spoorlijn Zuidbroek-Delfzijl gelopen met een halte tussen Nieuw-Scheemda en 't Waar. Na 1940 is deze spoorlijn opgeheven.

4.4 Tramwegen

In de gemeente Scheemda heeft eveneens een tramlijn gelopen.
De Stoomtramweg Maatschappij "Oldambt-Pekela" is de voortzetting geweest van de in 1882 opgerichte naamloze vennootschap Stoomtramweg Maatschappij Oldambt, waarvan de aandelen uitsluitend in handen van particulieren waren.
Deze maatschappij heeft een tramlijn aangelegd van Winschoten (Station SS) via Beerta, Finsterwolde, Oostwold, Midwolda naar Scheemda/Eexta (Station SS). De exploitatie, van vooral het gedeelte van Finsterwolde naar Scheemda, bleef beneden de verwachtingen. De vennootschap is in 1884 overgenomen door een nieuw opgerichte Stoomtramwegmaatschappij "Oldambt-Pekela" waarvan eveneens de aandelen berustten bij particulieren. De lijn Finsterwolde-Scheemda is in 1884 opgebroken.

In de jaren twintig/dertig zijn veel tramdiensten vervangen door autobussen. In 1929 is de tramdienst Winschoten-Finsterwolde vervangen door een autobus- en vrachtautodienst, terwijl de trambaan is opgebroken. Na de Tweede Wereldoorlog zijn vele busdiensten overgenomen door de GADO (Groninger Autobusdienst Onderneming)

4.5 Overig vervoer

In de gemeente Scheemda zorgden beurt- en vrachtschippers veelal voor het vervoer van goederen naar de stad Groningen. Ook de zogenaamde boderijders zorgden voor het goederenvervoer in deze gemeente. Zij gingen met de hondekar of met paard-en-wagen, en later per vrachtwagen, naar de stad Groningen. Men kon bestellingen opgeven die uit de stad werden gehaald en aan huis werden afgeleverd. In de dorpen Nieuw-Scheemda, Scheemda en Westerlee waren boderijders actief.

5 Nederzettingsstructuur

5.1 Algemeen

In de gemeente Scheemda liggen vier grotere dorpen, namelijk Heiligerlee, Westerlee, Nieuw-Scheemda en Scheemda, en drie kleinere gehuchten, te weten Scheemdermeer, Scheemderzwaag en 't Waar.

inwonersaantallen

jaar	1859	1869	1879	1899	1930	1947	1987
aantal	4033	4291	4711	5917	6860	7344	7725

woningaantallen

jaar	1859	1899	1930	1947	1987
aantal	648	1295	1698	1922	2885

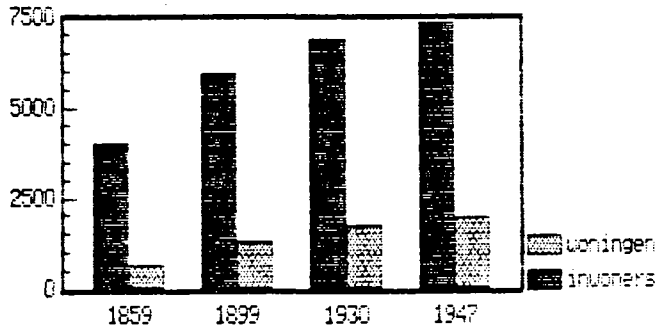

bronnen: - volkstellingen
- C.B.S.

Tot 1987 laat het inwonersaantal van de gemeente Scheemda een stijgend verloop zien. Voor de periode 1850-1940 geldt dat de toename het grootst is in de periode 1879-1899, namelijk een toename van 630 inwoners in een periode van 10 jaar. Daarna is de toename iets minder.
Oorzaak voor deze bloeiperiode kan zijn de welvaart in de landbouw aan het eind van de 19e eeuw. Deze trok veel arbeiders aan. Ook de werkgelegenheid in strokartonfabriek "de Toekomst" en de steenfabrieken heeft voor een stijging van het aantal inwoners gezorgd. Na de eeuwwisseling nam de mechanisatie in de landbouw toe waardoor er weer mensen uit de gemeente vertrokken.

De groei van het aantal woningen hangt samen met de groei van het aantal inwoners. Deze zal voornamelijk te

danken zijn aan de groei van de plaats Scheemda en de nabijheid van de grotere plaats Winschoten.

De woningbezetting (het aantal mensen per woning) daalt van 6.2 in 1859 naar 2.7 in 1987.

5.2 Nederzettingsstructuur per dorp

De gemeente Scheemda kent vier dorpen waarvan het gelijknamige Scheemda het hoofddorp is. Heiligerlee en Westerlee liggen ten zuiden hiervan, terwijl Nieuw-Scheemda er ten noorden van is gelegen. Alle vier nederzettingen hebben een wegdorp-karakter.

SCHEEMDA

Het huidige dorp Scheemda is ontstaan uit twee kernen die gescheiden werden door het Opdiep. Aan de noordzijde van het water lag, rond de huidige N.H. kerk en toren, Scheemda. Aan de zuidzijde lag Eexta. Tot 1872 stond ter hoogte van de oude N.H. pastorie en het oude N.H. kerkhof de voormalige kerk van Eexta. Deze kruiskerk met toren kon ca. 3000 mensen uit de gehele omtrek herbergen. Zowel Scheemda als Eexta zijn gelegen op het Schiereiland van Winschoten. Ten noorden ervan ligt het kleigebied van de voormalige westelijke Dollardboezem.

Rond 1850 zijn beide dorpen aan elkaar gegroeid. Scheemda bestaat uit een dichte bebouwing rondom de samenkomst van verschillende wegen, te weten de Oosterstraat, de Molenstraat, de Kerkstraat, de Torenstraat, de Winschoterweg en de Brugstraat. Daarnaast staat langs de noordwestzijde van het Winschoterdiep, de Diepswal geheten, een strook bebouwing. In Eexta ligt de bebouwing meer verspreid, o.a. langs de Kerklaan en de huidige Stationsstraat. De bebouwing is over het algemeen kleinschalig en staat dicht op de weg. In Scheemda bestaat zij uit woonhuizen van het symmetrische- en het krimpjestype, enkele neo-klassicistische herenhuizen, winkels en bedrijven. Langs de Oosterweg liggen enkele Oldambster boerderijen. In Eexta staan, zoals hierboven reeds is gezegd, aan het einde van de Kerklaan de N.H. kerk, toren, kerkhof en pastorie (invent.nr. 150). Langs de Stationsstraat liggen, naast een lagere school aan de westzijde (afgebroken), boerderijen verspreid.
Scheemda heeft op het kruispunt van de verschillende wegen zijn eigen N.H. kerk uit 1515 met de hiertegenover gelegen toren (invent.nr. 161). Aan de zuidoostzijde van het dorp staat aan het Winschoterdiep de zaagmolen "de Vriendschap" (in 1952 afgebroken). Tussen het Winschoterdiep en het Opdiep heeft tot 1955 de buitenplaats "Vredenhoven" uit ca. 1640 gelegen.

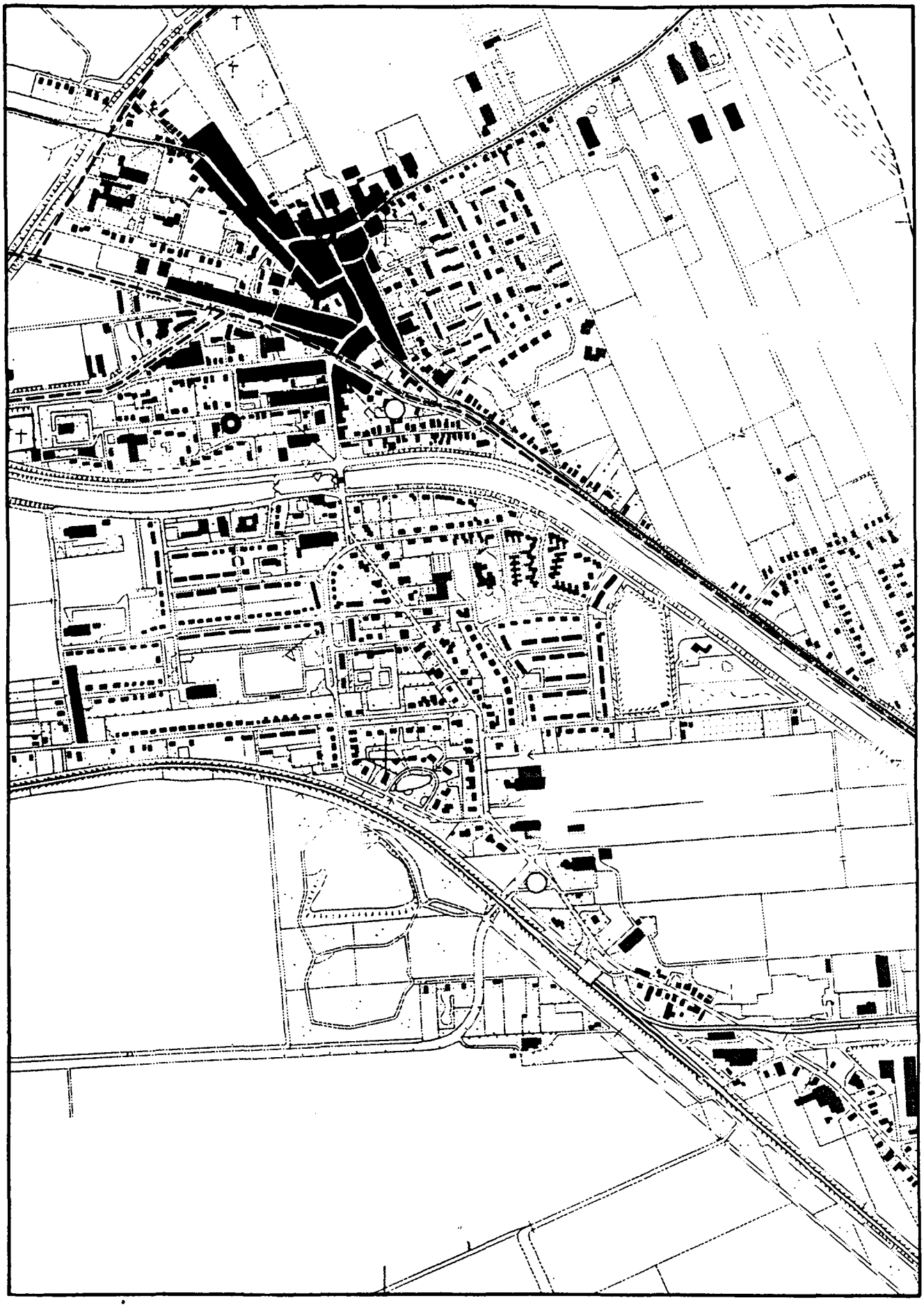

1850

bebouwing

waterweg

verharde landweg

spoorlijn

SCHEEMDA

500m

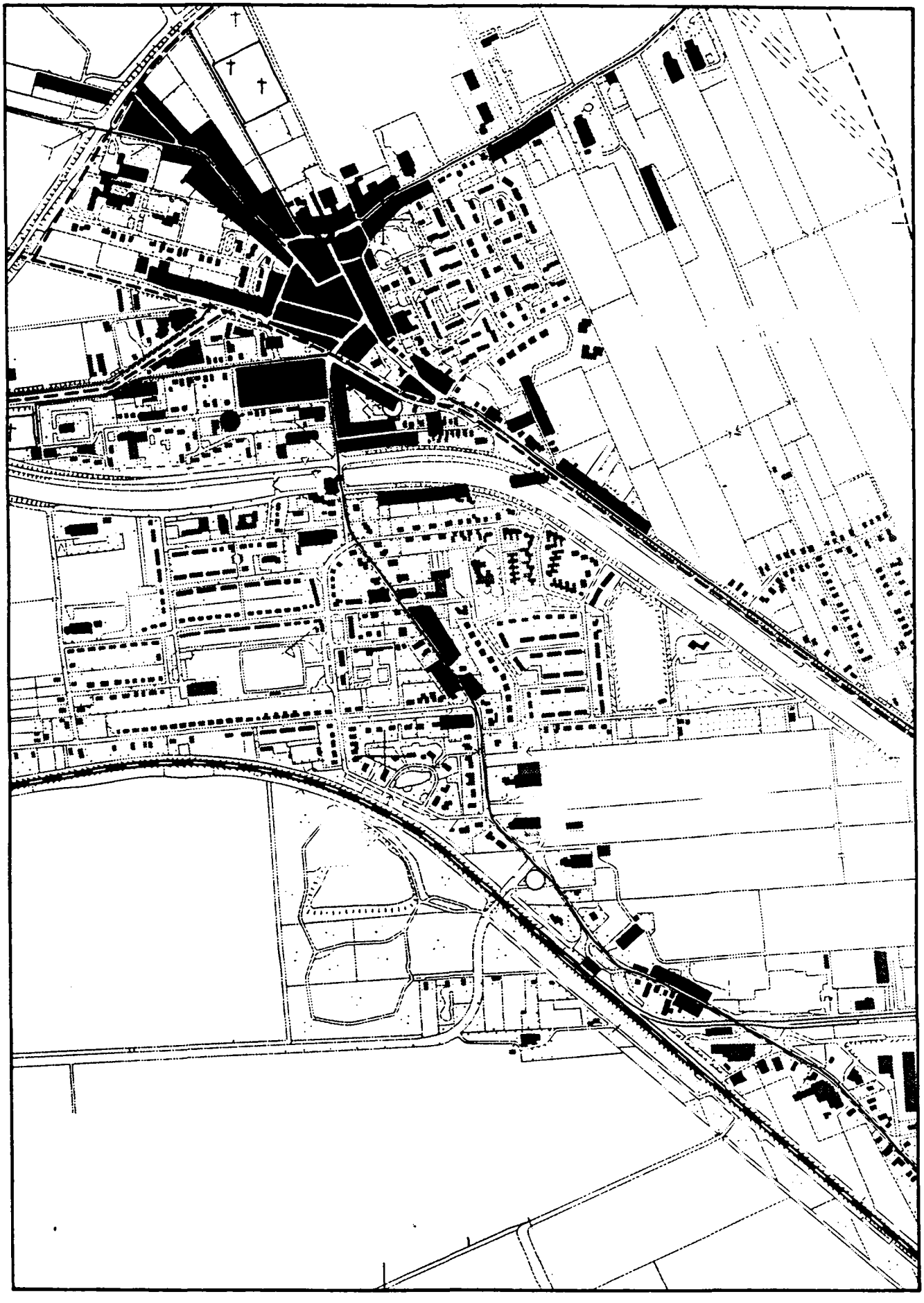

1900

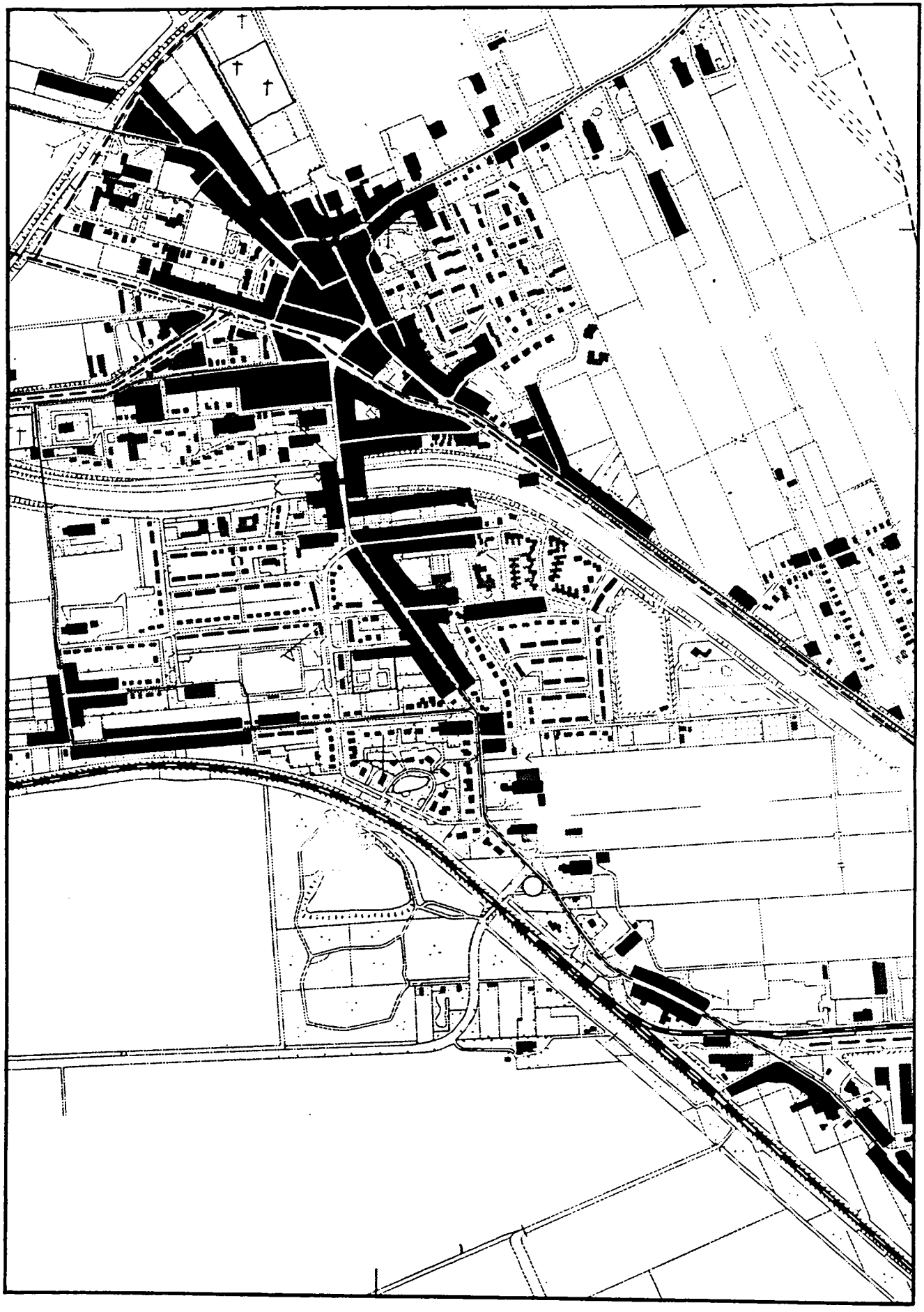

1940

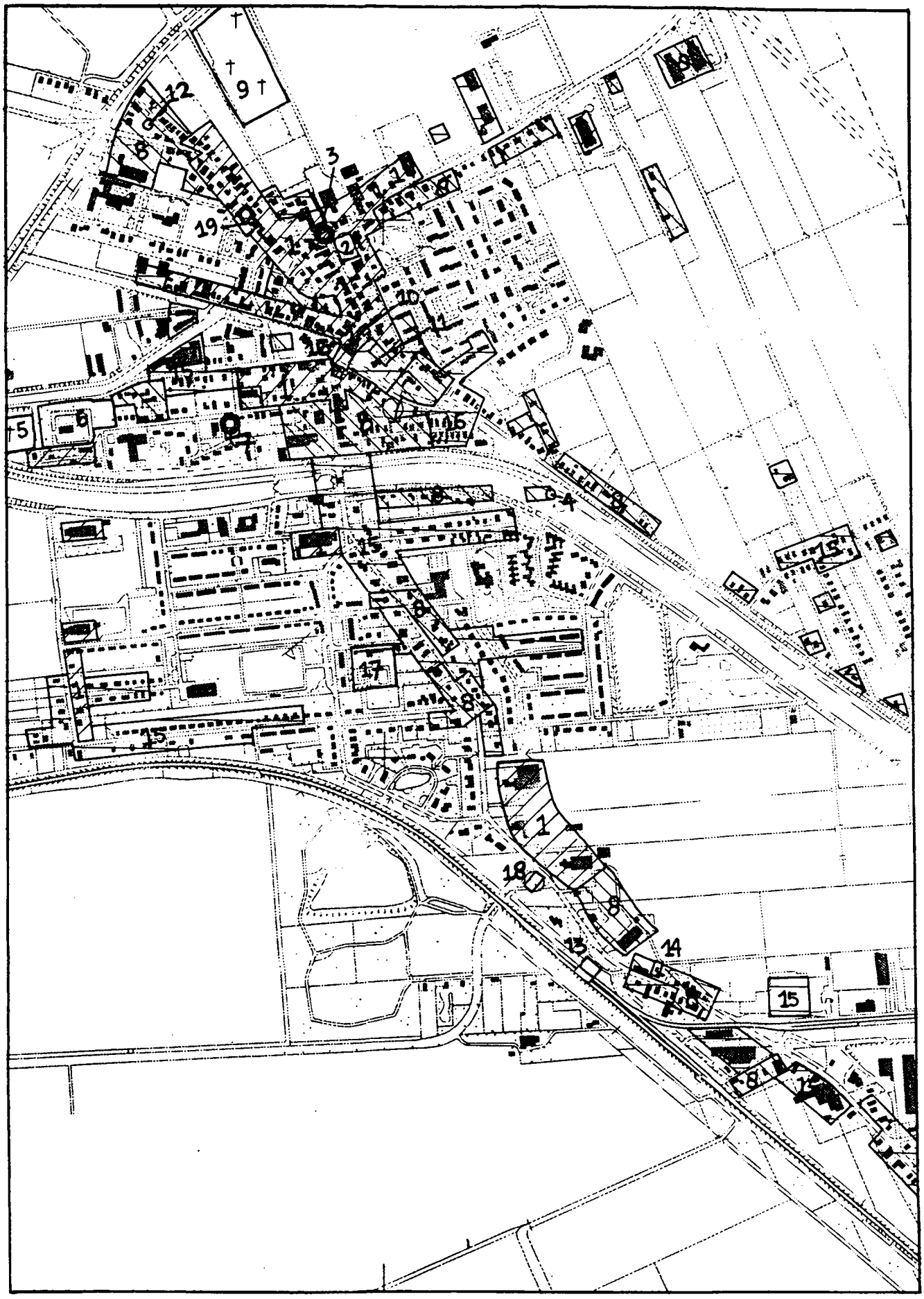

SITUATIE ±1940

SCHEEMDA

500m

1850-1900
In de tweede helft van de vorige eeuw breidt de dubbelkern Scheemda-Eexta zich gestaag uit. Met name het gebied ten noorden van het Winschoterdiep verdicht zich. De Molenstraat en het Molenpad raken aan beide zijden tot aan het Koediep bebouwd. Tussen beide straten staat een korenmolen (verdwenen).
Het gebied rond de Kerkstraat, Havenstraat, Middenstraat, Diepswal, Brugstraat, Torenstraat, Winschoterweg en het begin van de Oosterstraat is nu volledig opgevuld. Langs de Diepswal en de noordoostzijde van het Winschoterdiep strekt zich eveneens bebouwing uit.

De bebouwing in de kern van Scheemda bestaat uit kleine arbeiders- en burgerwoningen van het symmetrische- en het krimpjestype, neo-klassicistische herenhuizen (met name langs de Toren- en Brugstraat), winkels en bedrijven. Deze laatste bevinden zich met name langs het diep, de Toren- en de Brugstraat.
In het centrum, dat wil zeggen de Toren- en de Brugstraat, staan verschillende grootschalige panden. Op de hoek Brugstraat-Winschoterweg staat het postkantoor dat na 1905 dienst doet als gemeentehuis (invent.nr. 201).
Hierachter, aan de zuidzijde van de Winschoterweg, staat Hotel Panman dat tot 1905 het gemeentebestuur onderdak heeft geboden (in jaren '80 afgebrand). Bij de brug over het Winschoterdiep, de "Olde Klap", staat aan de zuidoostzijde een tweede hotel, te weten Hotel Oldambt (1904 afgebroken). Aan de Brugstraat is een derde hotel, Hotel Hoen, gelegen (afgebroken). Schuin achter de kerk staat een lagere school (verbouwd) en ten noordoosten van de toren is een begraafplaats aangelegd. Aan de Molenstraat staat een Gereformeerde kerk (1918 afgebrand en herbouwd met pastorie, invent.nr. 162).
Langs de Oosterweg zijn aan weerszijden Oldambster boerderijen verrezen. Sommige hebben een grote Engelse landschapstuin (invent.nrs. 174, 176, 177, 325).

Aan de zuidzijde van het Winschoterdiep vindt eveneens wat uitbreiding plaats die wordt aangezet door de aanleg van de spoorlijn Groningen-Nieuweschans (1868). In 1868 wordt er een station vierde-klasse van de architect K.H. Brederode gebouwd (invent.nr. 127a). Voor het station is een parkachtig plein aangelegd waar de koetsen, en later automobielen, af en aan kunnen rijden. Schuin tegenover het station staat het koffiehuis van Zuiderhoff (invent.nr. 127).
Ten zuiden van het station ontstaat een kleine buurtschap bestaande uit wat woonhuizen van het symmetrische type en een Apostolische kerk uit 1880 (invent.nr.126).
Langs het noordelijk gedeelte van de Stationsstraat onstaat ook wat bebouwing. Tussen de her en der verspreid staande boerderijen verschijnen een paar

boerderijen met villa-achtige voorhuizen. Aan de Kerklaan wordt rond 1870 een nieuwe kerk in Waterstaatsstijl gebouwd (invent.nr. 148) ter vervanging van de in slechte staat verkerende oude kruiskerk.

1900-1940
Vindt in de vorige periode de groei van Scheemda-Eexta vooral in het gebied ten noorden van het Winschoterdiep plaats, na 1900 breidt de zuidkant van het dubbeldorp zich uit.
Langs de Stationsstraat worden aan weerszijden vrijstaande villa's gebouwd (invent.nrs. 143, 144, 145). Rond 1905 wordt hier bovendien een lagere school tussengezet. Haaks op de slingerende Stationsstraat lopen straten zoals de Wijkstraat, de Kwekerslaan en de Langeweg waaraan een groot aantal dubbele arbeiderswoningen wordt neergezet (invent.nrs. 134, 135). Aan de Badhuislaan verschijnt in de jaren '30 een badhuis met een openluchtbad.

Ten zuiden van het station verrijzen langs de spoorlijn enkele agrarische nevenbedrijven. In de jaren '30 wordt een extra spoorlijn afgetakt naar de in dezelfde periode gegraven Eexta-haven, een zijtak van het Winschoterdiep. Aan de noordzijde van de Eexta-haven worden ook een paar bedrijven neergezet. Aan de Eexterweg, het vervolg van de Stationsstraat naar het zuiden, staat een serie dubbele arbeiderswoningen (afgebroken).

Ten noorden van het Winschoterdiep vindt ook enige uitbreiding plaats. Dit gebeurt in de vorm van verdichting van de bestaande bebouwing of in aansluiting hierop. Langs de Hogeweg en de Dollardlaan worden burger- en arbeiderswoningen gebouwd. Tussen het Winschoterdiep en het Opdiep vestigt zich wat industrie. In het centrum worden enkele herenhuizen gebouwd. Op de hoek Brugstraat-Winschoterdiep, op de plek van Hotel Oldambt, wordt in 1905 het nieuwe postkantoor van de architect C.H. Peters geopend (invent.nr. 152).

Na 1940 breidt Scheemda zich behoorlijk uit. In 1954 wordt het Winschoterdiep omgelegd en naar het zuiden verschoven. Hierdoor verdwijnt wat bebouwing aan de Stationsstraat en wordt de zaagmolen afgebroken. Aan de noordzijde van het dorp is het gebied tussen de Molenstraat en het nieuwe Winschoterdiep vrijwel geheel volgebouwd met woningen en een bejaardentehuis. Vervolgens heeft men het gebied ten westen van de Stationsstraat en ten zuiden van het nieuwe diep bebouwd met woningen en is hier een sportpark aangelegd.
Aan de oostzijde van de Stationsstraat is in de jaren '70 een derde woonwijk gerealiseerd. In de jaren '80 is men begonnen met de aanleg van een woonwijk aan de noordoostkant van het dorp. Het gebied tussen de Oosterweg en Scheemdermeer wordt nu langzamerhand volgebouwd.

In het zuiden, rondom de Eexta-haven is na de Tweede Wereldoorlog een industrieterrein ontstaan.

HEILIGERLEE

Heiligerlee ligt op één van de hoogste toppen van het Schiereiland van Winschoten. Het is ontstaan in de buurt van het voormalige klooster, langs de oude handelsweg van Groningen naar Munster.
Landelijk is Heiligerlee bekend geworden door de "Slag bij Heiligerlee" in mei 1568. Hierbij kwam Graaf Adolf van Nassau, broer van Willem van Oranje, om het leven. In 1826 is ter herinnering aan deze gebeurtenis een monument in de vorm van een piramide opgericht. Deze is in 1873 vervangen door het huidige monument (invent.nr. 106) dat 300 jaar na de veldslag door koning Willem III is onthuld.

Rond 1850 is er nauwelijks sprake van een dorp op de plaats waar Heiligerlee nu ligt. Op de kaarten wordt deze plek aangeduid als Kloosterholt. Herkenbaar zijn de verharde doorgaande weg, de Provinciale weg en het oude Winschoterdiep.
Langs de weg ligt wat kleinschalige bebouwing, onder andere de klokkegieterij van Van Bergen (1795, invent.nr. 103). Ten noorden van de weg ligt op het voormalige kloosterterrein een grote Oldambster boerderij. In het westen, richting Westerlee liggen langs de weg een paar Oldambster boerderijen.

1850-1900
In de tweede helft van de 19e eeuw ontstaat er langs de Provinciale weg wat meer bebouwing. Vanaf de kruising met het Winschoterdiep tot aan de gemeentegrens is vooral de noordzijde bebouwd met kleinschalige panden zoals woonhuizen van het symmetrische- en krimpjestype, enkele winkels en een paar bedrijven. De panden liggen haaks en dicht op de weg. Vlakbij de splitsing met de Schoollaan ligt de Graaf Adolf kerk (1873, invent.nr. 100).
Ten noorden van de hoofdweg ligt nog enige verspreide bebouwing zoals langs de Van Dillegenburglaan, Geuzenstraat, Kloosterlaan, Hoethslaan en Oudeweg. Het betreft hier arbeiderswoningen van het krimpjestype. Aan de Schoollaan staat een lagere school.
Ten zuiden van de Provinciale weg, en aan weerszijden van het Winschoterdiep, is eveneens bebouwing. Aan het water staan twee steenfabrieken, waarvan de meest oostelijke "de Concurrent" is genaamd. Beide zijn nu verdwenen. Aan de zuidkant van het diep liggen enkele arbeiderswoningen van het krimpjestype.

1900-1940
Na de eeuwwisseling breidt Heiligerlee zich nog meer uit. De Provinciale weg raakt aan beide kanten behoorlijk dicht bebouwd met woonhuizen, waaronder enkele villa's, wat burgerwoningen en arbeiderswoningen, winkels en bedrijven.
Ook ten westen van het Winschoterdiep en de spoorlijn verschijnt bebouwing. Dit zijn voornamelijk woonhuizen uit de jaren '20 en '30 en een enkel bedrijf of café (invent.nr. 108).
Het gebied ten noorden van de hoofdweg wordt eveneens dichter bebouwd. Langs de Schoollaan, Kloosterlaan, Hoethslaan en in beperkte mate de Oudeweg verschijnen in de jaren '20 en '30 enkele burgerwoningen en arbeiderswoningen.
Ten zuiden van de Provinciale weg is de westelijke steenfabriek verdwenen. Langs de Loopbruglaan en aan de zuidzijde van het Winschoterdiep liggen arbeiderswoningen van het krimpjestype.
In Napels-Oost, een weg loodrecht op het diep, wordt een serie dubbele arbeiderswoningen neergezet (in de jaren '30).

Na 1940 zet de groei van Heiligerlee door. Het gebied aan de noordzijde van de Provinciale weg wordt tot de kloosterboerderij bebouwd met woningen. Het Winschoterdiep wordt in 1954 omgelegd waardoor het oude diep wordt gedempt en de Kloostertil verplaatst.

WESTERLEE

Westerlee ligt evenals Scheemda en Heiligerlee op een zandrug die deel uitmaakt van het Schiereiland van Winschoten. Het dorp strekt zich uit langs de oude handelsweg tussen Meeden en Heiligerlee. Ten noorden van de zandrug ligt klei, ten zuiden veen.
Westerlee is een wegdorp met veel kleinschalige bebouwing. Slechts op de grenzen met Heiligerlee en vooral Meeden verschijnen grotere bebouwingselementen in de vorm van boerderijen.

Rond 1850 ligt aan weerszijden van de Hoofdweg verspreide bebouwing. Ter hoogte van de N. H. kerk uit 1776 (invent.nr. 119) bevindt zich de grootste concentratie. Hier staan enkele woonhuizen van het symmetrische- en het krimpjestype, wat winkels en een paar bedrijven. Ten westen hiervan ligt, aan de noordzijde van de Hoofdweg een steenfabriek en verderop een Oldambster boerderij (verdwenen).
Naar het oosten maakt de Hoofdweg een knik naar het noorden en vervolgens weer naar het oosten. De bebouwing, bestaande uit boerderijen, ligt hier her en der verspreid. Ten oosten van de Hoofdweg ligt een groep arbeiderswoningen, de Bikkershorn genaamd.

1850-1900
In deze periode vindt uitbreiding van Westerlee vooral langs de zuidzijde van de Hoofdweg plaats. Iets oostelijk van de eerste knik in de weg ontstaat een tweede concentratie van bebouwing, bestaande uit woonhuizen en een paar winkels en bedrijven. Hierdoor wordt de Molenstraat gevormd, genoemd naar de hier staande korenmolen (alleen de onderbouw is nog aanwezig).
Aan de andere zijde van de Hoofdweg worden langs een laan, die ongeveer het verloop van de huidige Esdoornlaan heeft, arbeiderswoningen van het krimpjestype neergezet.
Ten oosten van de Bikkershorn worden in dezelfde tijd langs onverharde lanen eveneens arbeiderswoningen van het krimpjestype gebouwd. Dit gebied wordt Tranendal genoemd.

1900-1940
Na 1900 verdicht het hoofdlint zich meer en meer. Aan weerszijden worden veel vrijstaande burgerwoningen en een enkele villa gebouwd. Aan de noordzijde, bij de Molenbuurt die eveneens wordt uitgebreid, wordt in de jaren '30 een Gereformeerde kerk met pastorie gebouwd. In het oosten sluit de bebouwing aan op die van Heiligerlee. In het westen dunt de bebouwing geleidelijk uit. Hier verschijnen grote boerderijen en wordt aangesloten op de ijle lintbebouwing van Meeden.

Na de Tweede Wereldoorlog wordt achter de Gereformeerde kerk en ter hoogte van de tweede knik een woonwijk gebouwd. Veel van de oorspronkelijke bebouwing wordt vernieuwd.

NIEUW-SCHEEMDA

Nieuw-Scheemda is ontstaan als een soort satellietdorp van Scheemda. Door de inpolderingen kwamen de landerijen zo ver van de boerderijen af te liggen dat een gedeelte ervan zich heeft verplaatst. Inwoners uit Scheemda zijn toen langs de Dollarddijk van 1545 gaan wonen.
Tot 1658 behoorde het dorp kerkelijk bij Scheemda. Hierna heeft Nieuw-Scheemda zijn eigen kerk gekregen (invent.nr. 189). Ten gevolge van het recht van opstrek staat deze kerk op dezelfde kavel als die van Scheemda.

Nieuw-Scheemda is een dijk-wegdorp. Rond 1850 staan afwisselend aan de oost- en westzijde boerderijen, die meestal schuin ten opzichte van de enigszins slingerende weg zijn gesitueerd.
Daar waar de dijk en het Zijldiep het dichtst bij elkaar zijn, in de omgeving van de N.H. kerk, kerkhof en pastorie, is een concentratie van kleinschalige bebouwing. Deze bestaat uit kleine arbeiders- en burgerwoningen van het krimpjes- en symmetrische type,

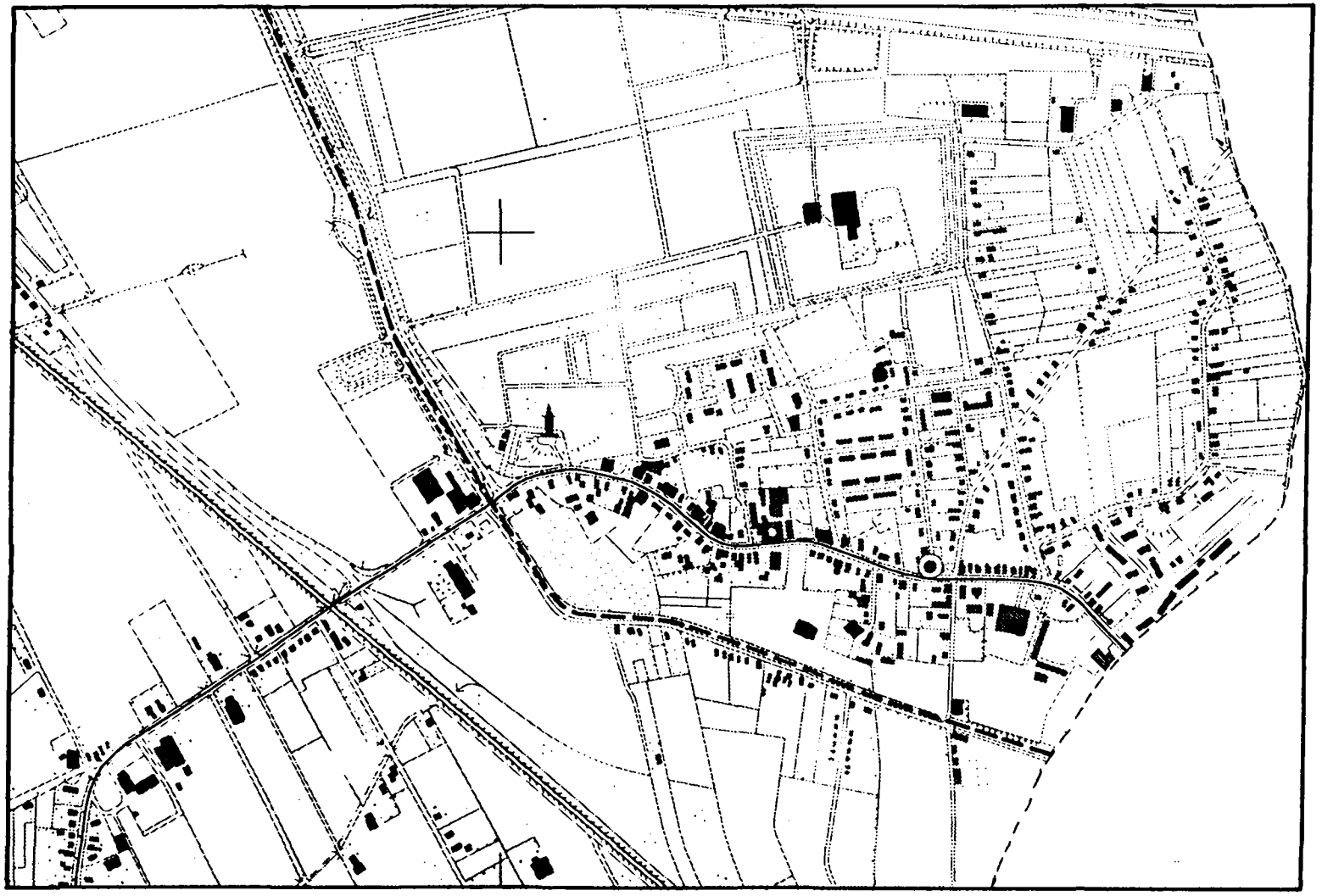

HEILIGERLEE

500m

bebouwing

waterweg

verharde landweg

spoorlijn

1850

enkele winkels en een paar bedrijven. De bebouwing staat haaks of evenwijdig en dicht op de weg.
Vanaf het Zijldiep loopt, tot aan de dijk, de Kerkwijk. Aan de zuidzijde ervan liggen enkele arbeiderswoningen.

Tot 1940 groeit Nieuw-Scheemda relatief behoorlijk. De bebouwing langs de dijk breidt zich uit in noordelijke richting en sluit aan op die van 't Waar. Hier worden voornamelijk burger- en arbeiderswoningen gebouwd. Tegenover de N.H. kerk staat een lagere school (nu dorpshuis). Ook de bebouwing ten zuiden van de Kerkwijk breidt zich uit. Aan lanen haaks op het water worden arbeiderswoningen neergezet.

Na 1940 groeit Nieuw-Scheemda nauwelijks. De bestaande bebouwing vernieuwt zich iets. De wijk ten zuiden van de Kerkwijk is gerenoveerd.

5.3 Verspreide bebouwing

De gemeente Scheemda kent een drietal gehuchten : Scheemdermeer, Scheemderzwaag en 't Waar.
Het eerste gehucht, **Scheemdermeer**, ligt gedeeltelijk in de gemeente Midwolda (is hier eveneens besproken) en gedeeltelijk in de gemeente Scheemda.
Rond de eeuwwisseling verzamelt zich in de omgeving van de strokartonfabriek "de Toekomst" een groep arbeiderswoningen. Deze staan langs het Winschoterdiep en langs lanen die hier schuin naar toe lopen. Na 1900 breidt het gehucht zich meer en meer uit. Na 1940 worden hier en daar nieuwe woningen tussen gezet en groeit Scheemdermeer aan Scheemda vast.
Scheemderzwaag ligt ten westen van Scheemda, daar waar het Zijldiep en de Zwaagweg, de weg naar Slochteren, elkaar kruisen. Rondom deze kruising van weg en water staan een viertal boerderijen en een steenfabriek (verbouwd). Langs de Zwaagweg, richting Scheemda liggen aan weerszijden arbeiderswoningen van het krimpjestype.
Het derde gehucht, **'t Waar**, ligt ten noorden van Nieuw-Scheemda. Het gehucht is langs dezelfde dijk uit 1545 ontstaan en dankt zijn naam aan de hier vroeger gelegen sluis, of waar, in het Termunterzijldiep. Ten zuiden van de slingerende Hoofdweg loopt het Nieuwe Buitendiep dat vlak voor de grens met Nieuwolda in het Zijldiep uitmondt. Hierna kruist het Zijldiep de Hoofdweg.
De bebouwing staat aan weerszijden van de Hoofdweg verspreid en bestaat uit burger- en arbeiderswoningen met daartussen een enkele boerderij. Ten westen van de kruising met het Zijldiep bevindt zich de grootste concentratie.

Behalve gehuchten wordt de verspreide bebouwing gevormd door boerderijen die vrij in het land liggen. Deze komen echter in minder grote aantallen voor dan in gemeenten als Beerta, Finsterwolde en Midwolda.

6 Inventarisatie stedebouw en bouwkunst

De inventarisatie van stedebouw en bouwkunst heeft als doel inzicht te krijgen in de stedebouwkundige ontwikkelingen die binnen de gemeente hebben plaatsgevonden en in wat er aan waardevolle structuren, complexen en objecten bewaard is gebleven.
De inventarisatie bestaat uit een stedebouwkundig veldonderzoek en een inventarisatie van de bouwkunst.

6.1 Stedebouwkundig veldonderzoek

Door middel van een stedebouwkundig veldonderzoek worden de globale bevindingen over de ontwikkelingen binnen de verschillende kernen in de gemeente geverifieerd. Wanneer er in een nederzetting in de periode 1850-1940 een noemenswaardige ruimtelijke ontwikkeling heeft plaatsgevonden wordt deze op basis van een stedebouwkundige typologie in kaart gebracht. De stedebouwkundige typologie kent een hoofdindeling naar oorspronkelijke functie en ruimtelijke opbouw. Ze onderscheidt de volgende gebieden:

1 stedelijk ingerichte gebieden
1.1 algemeen (functie: gemengd of wonen)
1.2 stedelijke villagebieden

2 niet-stedelijk ingerichte gebieden
2.1 algemeen (functie: gemengd of wonen)
2.2 tuinwijkachtige ontwikkelingen (functie: wonen)
2.3 villagebieden (functie: wonen)

3 gebieden zonder woonfunctie
3.1 industriegebieden (functie: industrie/bedrijvigheid/handel/verkeer)
3.2 groene gebieden (functie: openluchtrecreatie, begraafplaatsen etc.)

andere aanduidingen:
-lineaire ontwikkelingen (functie: gemengd of wonen)
-bestaande kern voor 1850
-gereconstrueerd gebied
-hoofdinfrastructuur

In de gemeente Scheemda heeft alleen in het gelijknamige dorp een vermeldenswaardige uitbreiding plaatsgevonden (zie hoofstuk 5.2). De stedebouwkundige typologie van Scheemda is op de volgende pagina in kaart gebracht. Bij de rest van de dorpen in de gemeente is een stedebouwkundige typologie achterwege gelaten omdat daar slechts sprake was van verdichting langs het in 1850 al aanwezige stratenpatroon en/of uitbreiding langs bestaande (doorgaande) wegen.

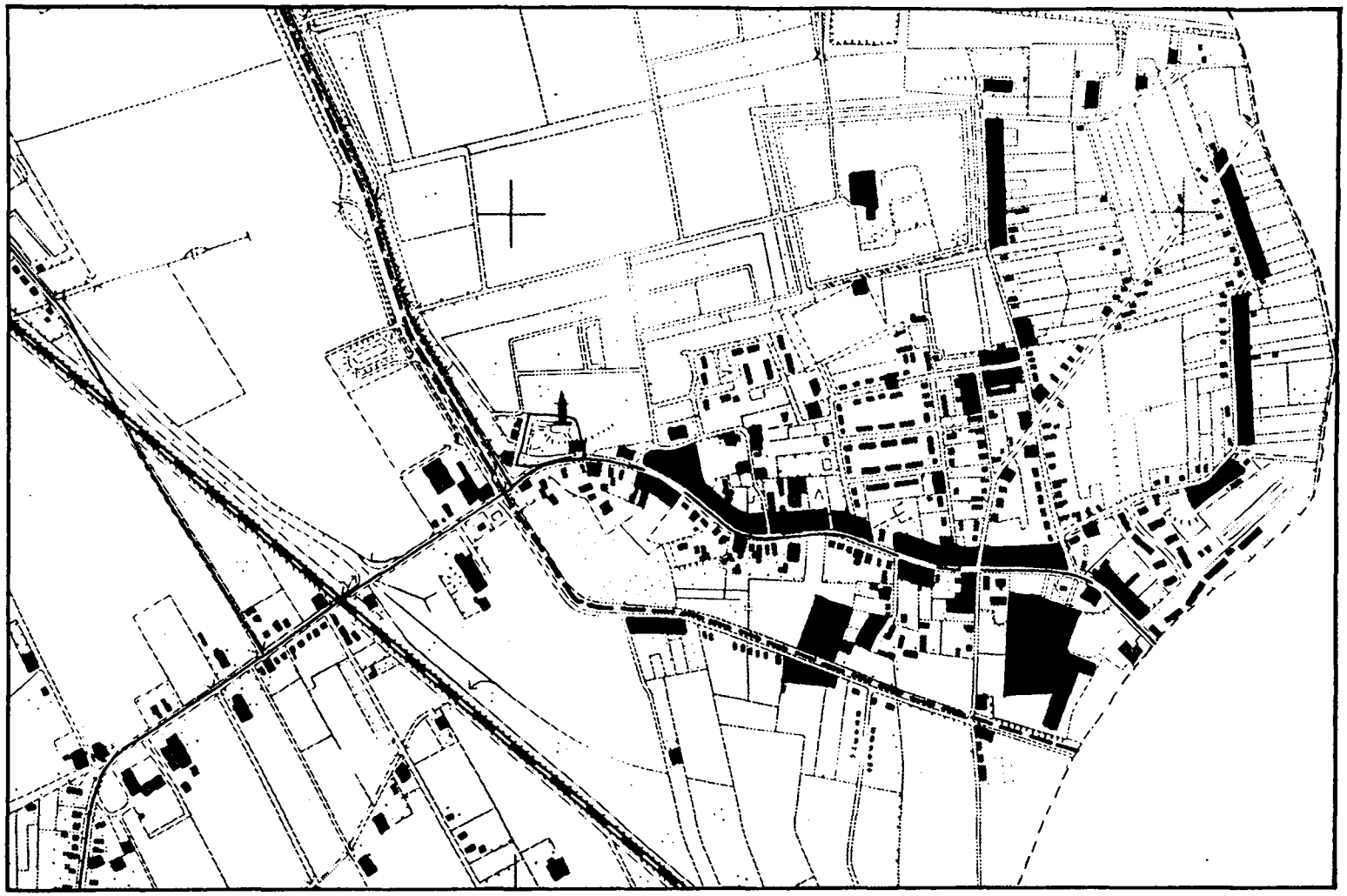

1900

1940

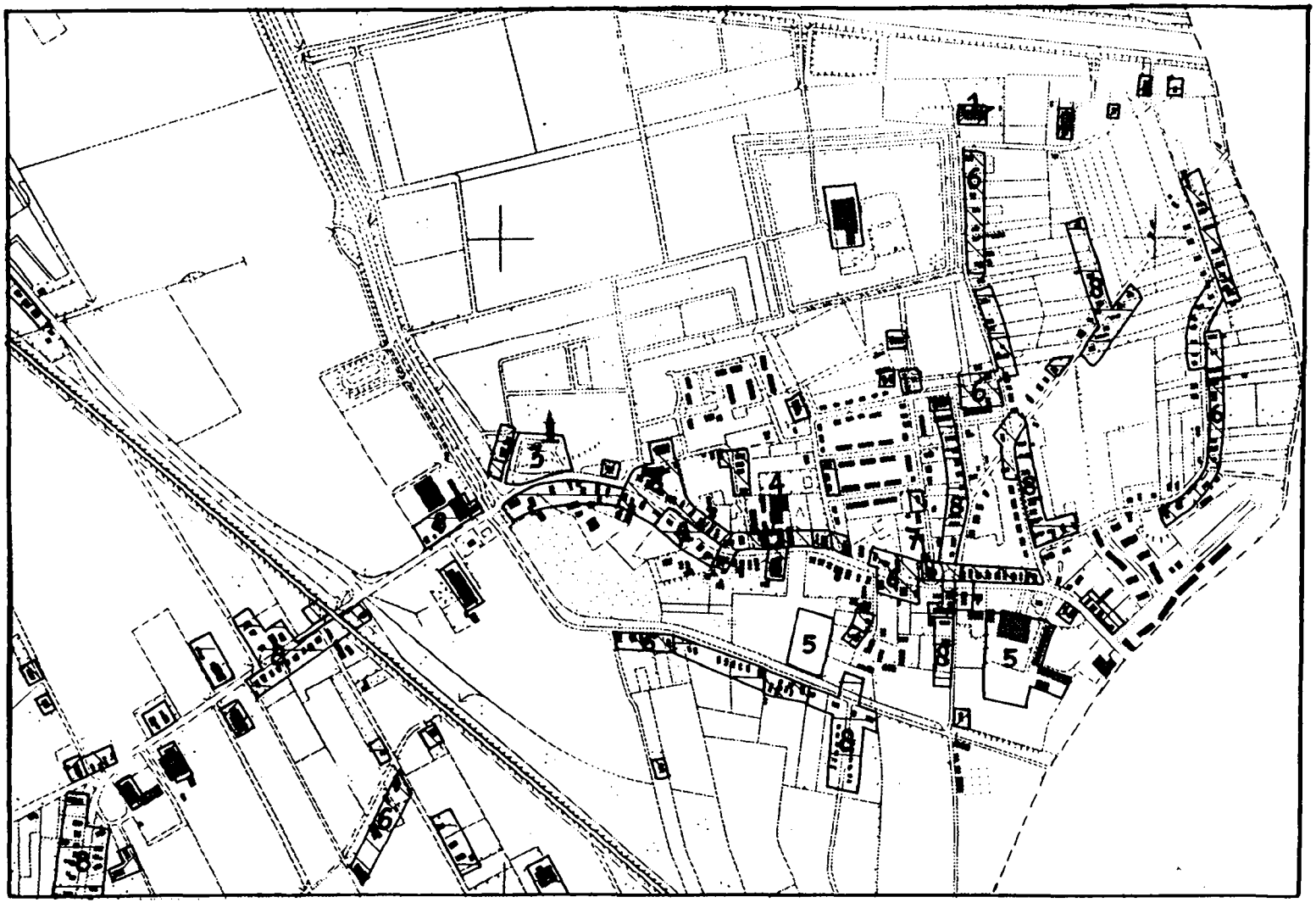

HEILIGERLEE

500m

LEGENDA

1. bebouwing kern 1850
2. kloosterboerderij
3. monument ter herdenking van de "Slag bij Heiligerlee"
4. klokkengieterij
5. steenfabrieken
6. bebouwing 1850-1900
7. Graaf Adolf kerk
8. bebouwing 1900-1940

SITUATIE ±1940

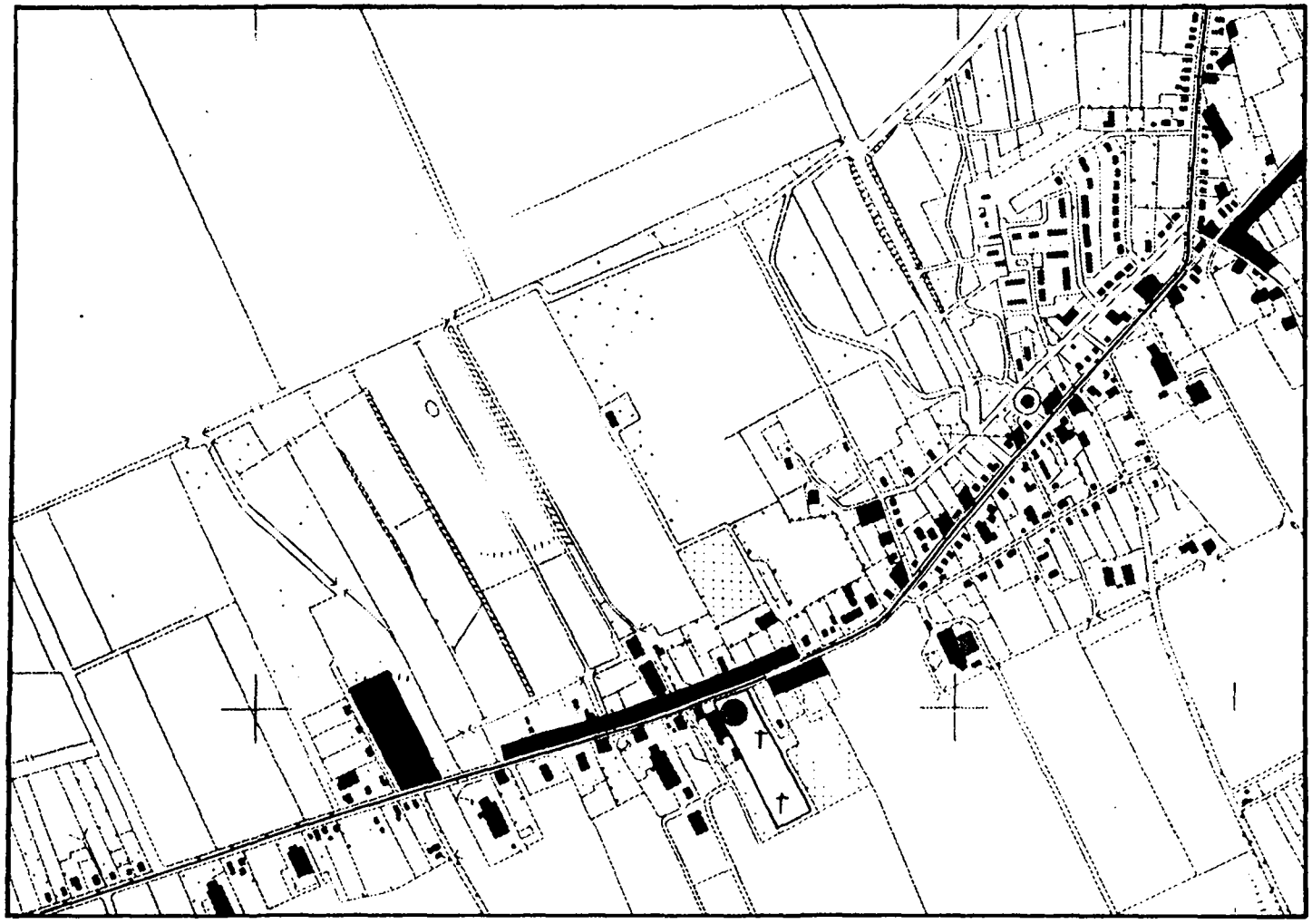

WESTERLEE

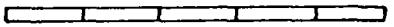

500m

bebouwing

waterweg

verharde landweg

1850

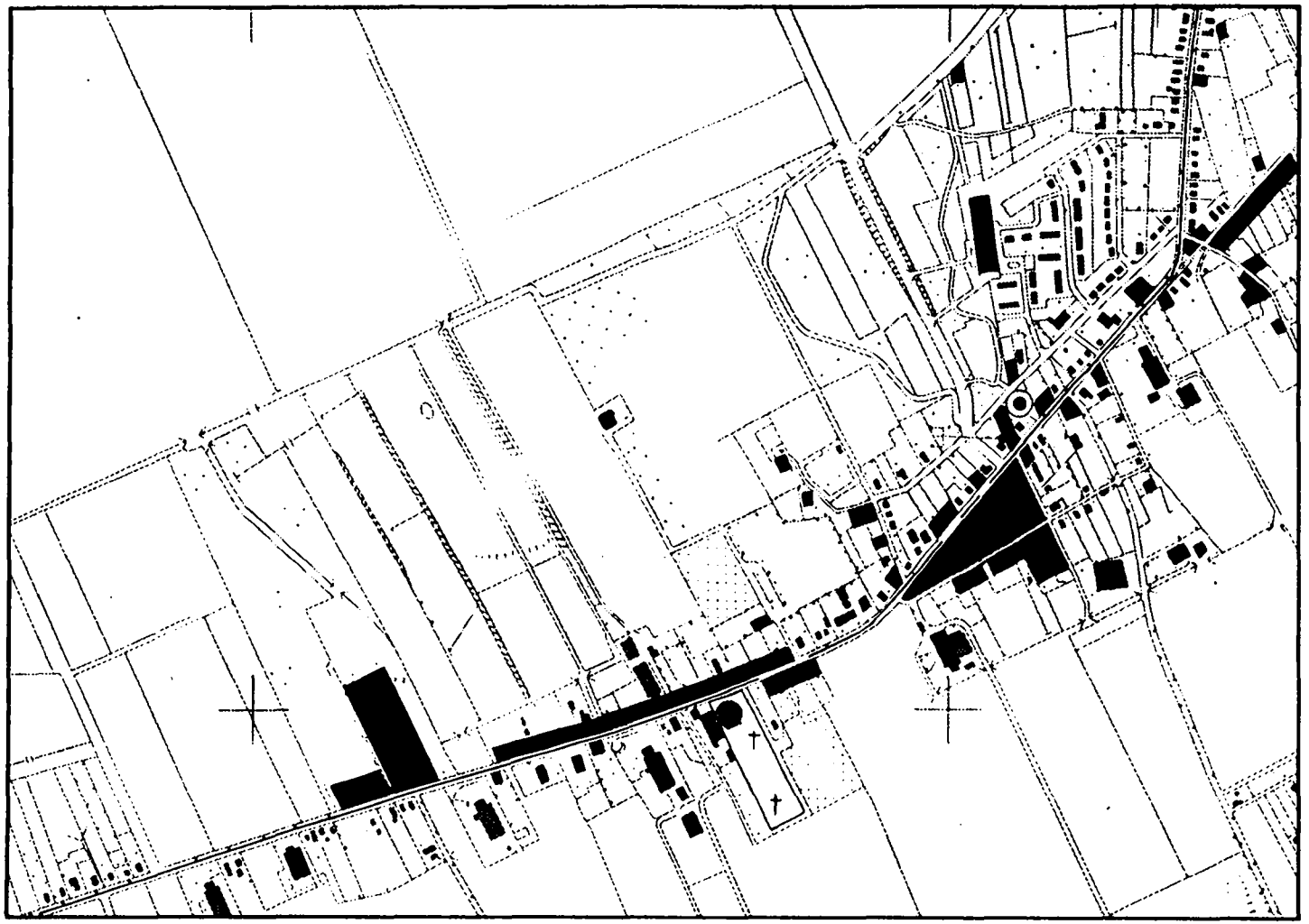

1900

1940

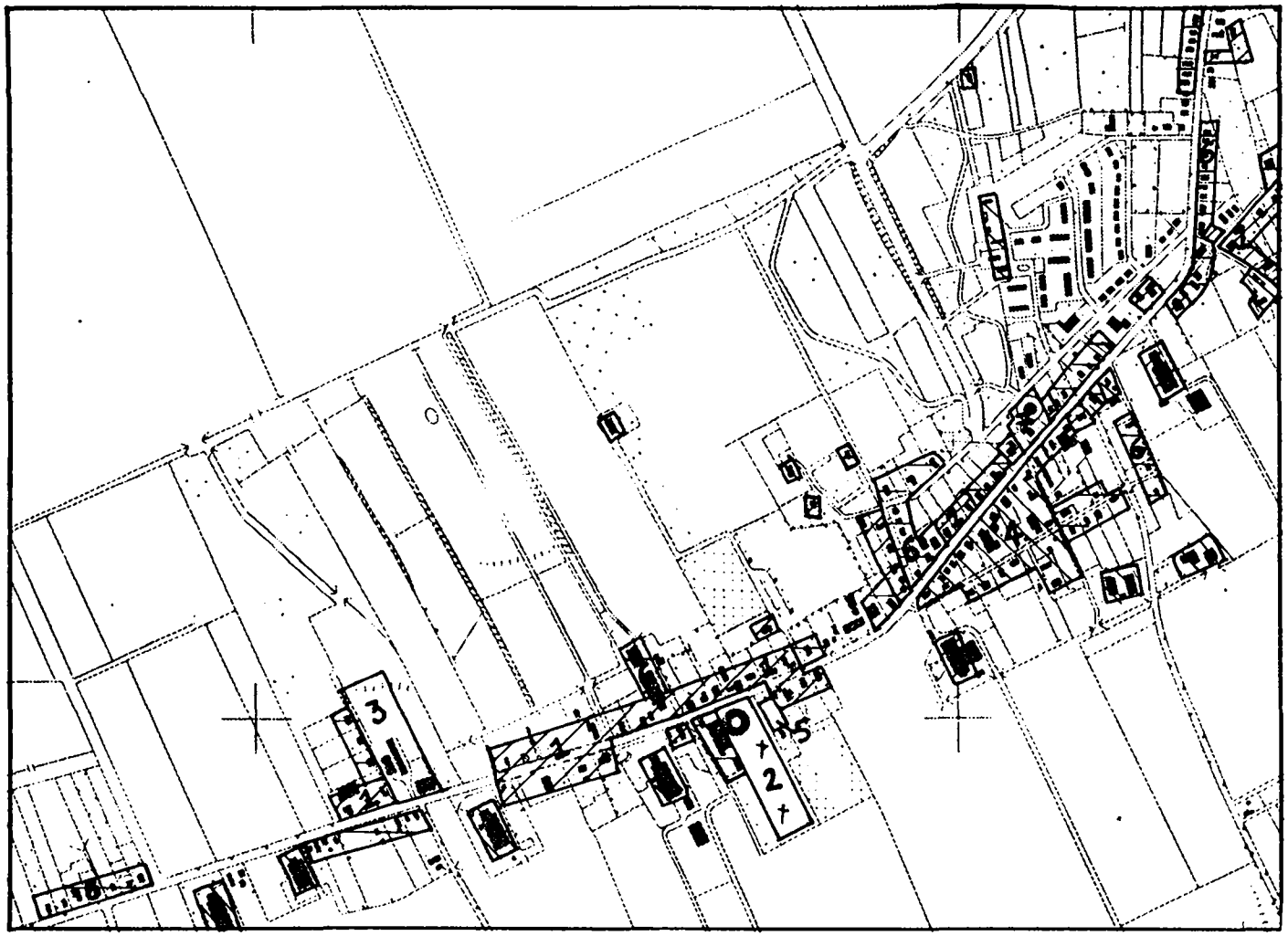

SITUATIE ±1940

WESTERLEE

500m

LEGENDA

1. bebouwing kern 1850
2. N.H. kerk en kerkhof
3. vroegere steenfabriek
4. bebouwing 1850-1900
5. lagere school
6. bebouwing 1900-1940
7. Gereformeerde kerk en pastorie

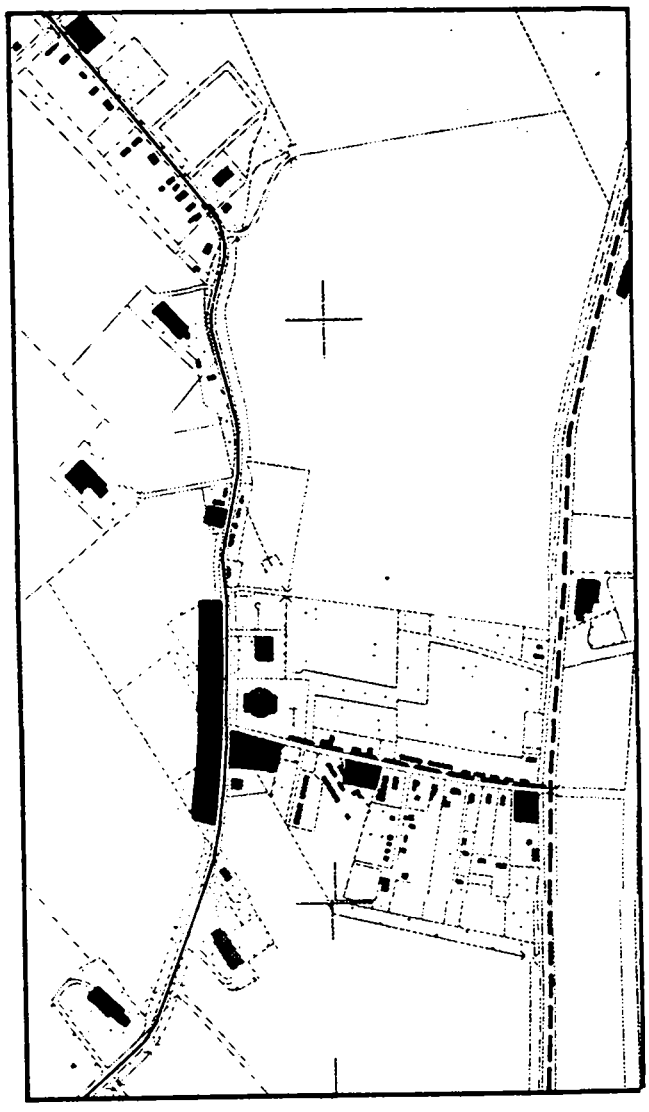

1850

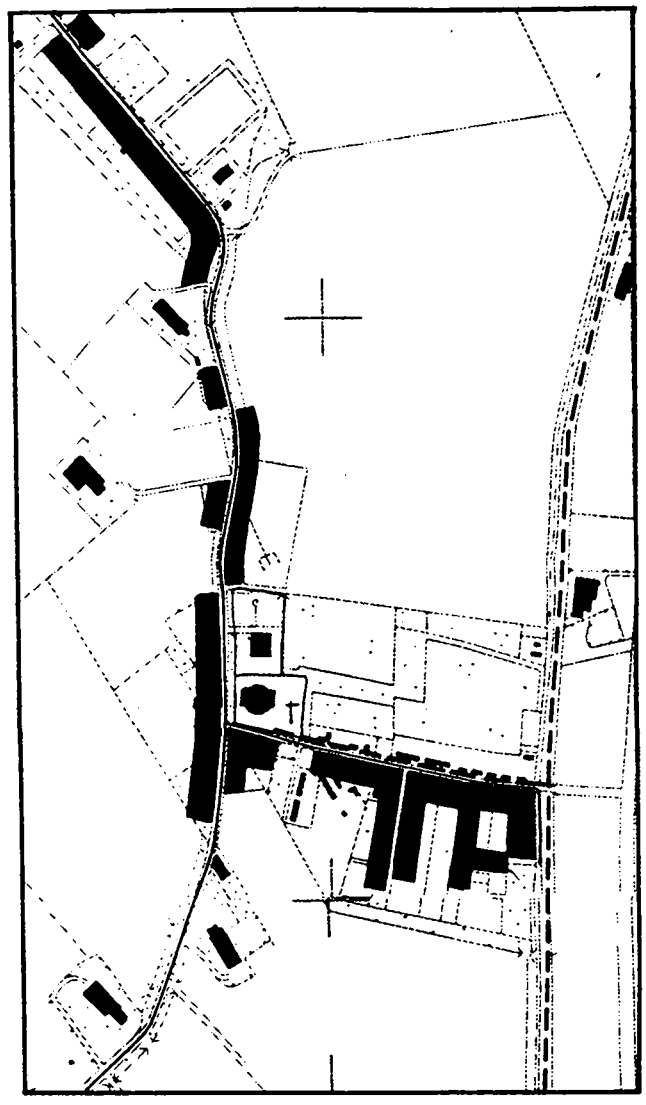

1940

NIEUW-SCHEEMDA

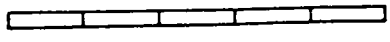

bebouwing

waterweg

verharde landweg

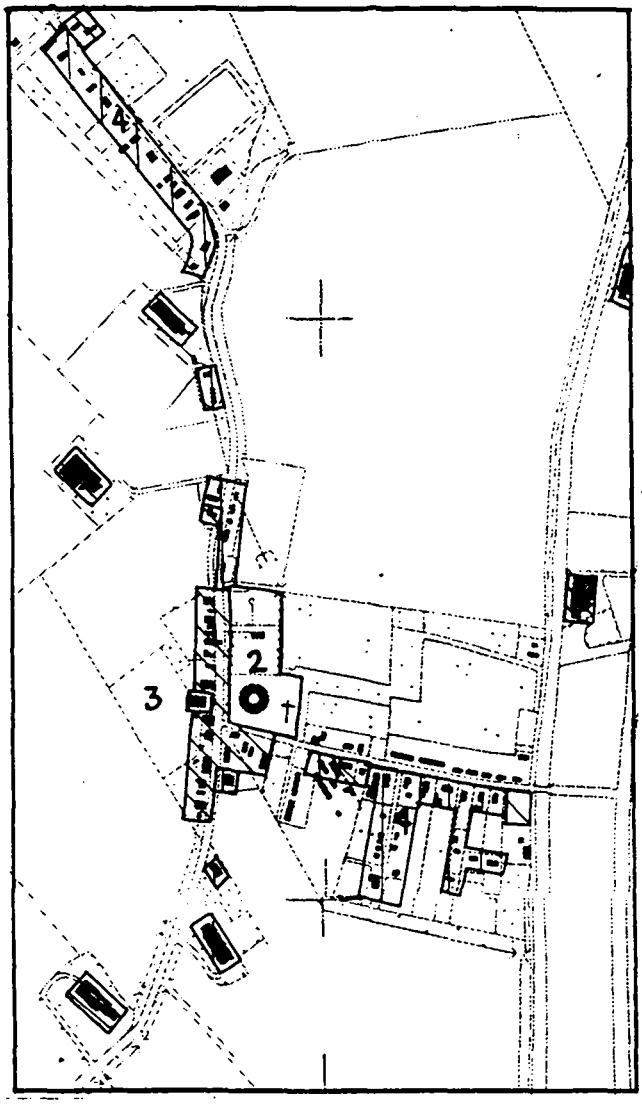

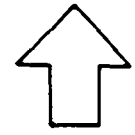

NIEUW-SCHEEMDA

500m

SITUATIE ±1940

LEGENDA

1. bebouwing kern 1850
2. N.H. kerk, kerkhof en pastorie
3. lagere school
4. bebouwing 1850-1940

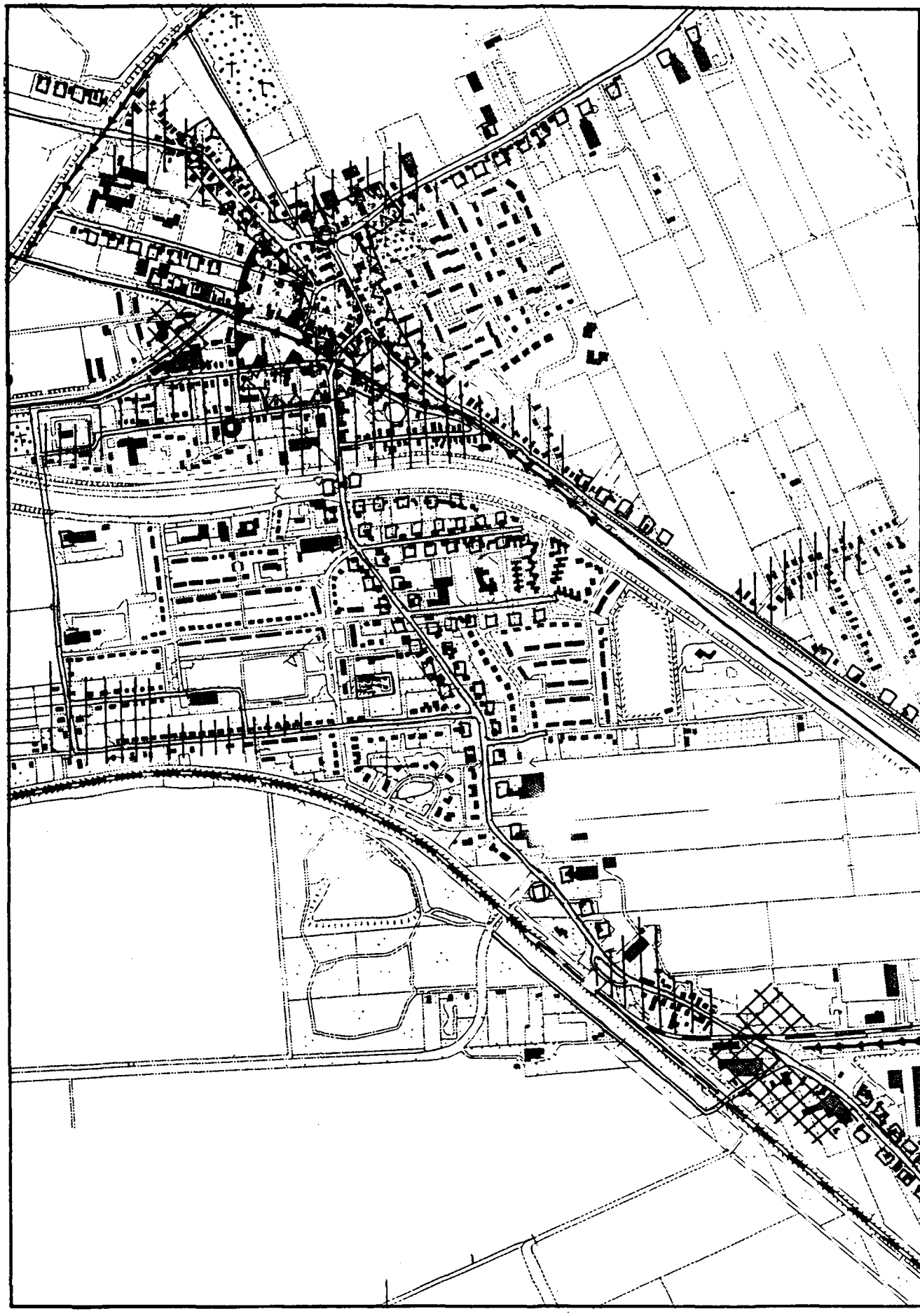

STEDEBOUWKUNDIGE TYPOLOGIE

SCHEEMDA

500m

6.2 Inventarisatie van de bouwkunst

De inventarisatie van de bouwkunst heeft als doel de (meest) kenmerkende objecten en complexen voor de ruimtelijke, functionele en architectuur-historische ontwikkelingen in de periode 1850-1940 vast te leggen. Essentieel voor de inventarisatie is dat ze `breed' wordt uitgevoerd. Omdat er in de periode 1850-1940 erg veel gebouwd is heeft de Rijksdienst voor Monumentenzorg als uitgangspunt geformuleerd dat er bij de selectie van objecten/complexen sprake moet zijn van een "herkenbare mate van representativiteit voor de cultuurhistorische ontwikkelingen van de betreffende bouwperiode in de ruimste zin van het woord".

Om het wat overzichtelijker te maken is voor de inventarisatie in de provincie Groningen een onderscheid gemaakt tussen twee categorieën objecten/complexen:

1 die objecten/complexen die een sociaal, economisch of cultuur-historisch belang vertegenwoordigen. Binnen deze categorie vallen objecten/complexen als fabrieken, scholen, kerken, bruggen, boerderijen etc.

2 die objecten die een representatief beeld geven van de woonbebouwing in de verschillende gemeenten.

Daarnaast kan er bij beide categorieën sprake zijn van een extra, de architectonische kwaliteit betreffende, waardering.

Als algemene regel bij de selectie van deze twee categorieën bouwwerken geldt dat ze gaaf moeten zijn. Dat wil zeggen, er mogen aan het bouwwerk geen ingrepen hebben plaatsgevonden die het in zijn grondvorm hebben aangetast. (Gaaf betekent dus niet per se: goed onderhouden.) Er zijn natuurlijk uitzonderingen op de regel. Het gaat dan om voorbeelden van objecten/complexen die zeer schaars zijn in de provincie als geheel of in de gemeenten afzonderlijk. Bij dergelijke voorbeelden wordt het criterium gaafheid vervangen door dat van schaarsheid/zeldzaamheid.

Voor het herinrichtingsgebied Oost-Groningen is in de periode 1981-1990 door de heren E. Degenhart-Drenth en E. Stanhuis een inventarisatie van de bebouwing uitgevoerd. De resultaten hiervan zijn verschenen in het vijf delen tellende rapport "Registratie cultuurhistorisch waardevolle objecten". Het M.I.P.-Groningen heeft deze gegevens overgenomen en voorzover nodig gewijzigd en aangevuld.

Literatuur

- Boer, J. de., Dorpen in Groningen. PPD van Groningen, 1980.

- Boer Sap, S. de., Spoorwegen in Groningen. Groningen, 1987.

- Botanie, cultuurhistorie, fysische geografie en ornithologie, Oldambt. PPD van Groningen, 1984.

- Commissie Fotoboek Nieuw Scheemda/'t Waar., Tussen 't Zieldaip en 't Grootmoar, Winschoten, 1985.

- Fysische geografie en ornithologie, Woudbloem. PPD van Groningen, 1985.

- Georgius, R. en Smet, L.A.H. de., Honderd jaar landbouwvereniging "Nieuwolda-Nieuw Scheemda" 2 dln. Nieuwolda, 1960.

- Glazenborg, D., Scheemda in oude ansichten, Zaltbommel, 1971.

- Hartsema, D. en Mollema, W., Met de boderijders naar Groningen, Bedum, 1987

- Hofstee, E.W., Groningen van grasland naar bouwland 1750-1930, Wageningen, 1985.

- Provinciale Almanak voor Groningen, 1985.

- Schroor, M., De landelijke lijn. Kavelpatronen en lineaire elementen in het Groninger landschap, cultuurhistorisch bekeken, PPD van Groningen, 1987.

- Snijders, F., Fysische geografie in de provincie Groningen, PPD van Groningen, 1985.

Kaarten

- Kuyper, J., Gemeente-atlas van de provincie Groningen, Leeuwarden, 1867, Hugo Suringar ed., 1:80.000.

- Kater Tz. J., Kaart van alle bevaarbare vaarten en kanalen in de provincie Groningen, ca. 1850, 1:100.000.

- Topografische kaart, 1853, 1:50.000.

- Topografische kaart, 1905, 1:25.000.

- Topografische kaart, ± 1933, 1:25.000.